

DIRIGOVANE PROTIVRJEČNOSTI ŽENSKOG AKTIVIZMA NA PRIMJERU ŽENSKIH UDRUŽENJA U SARAJEVU (1918–1941)

Sonja M. Dujmović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
kadoso3@gmail.com

Apstrakt: Na tragu sveopšteg prihvaćenog metanarativa o nužnosti napretka u međuratnim društvenim okolnostima i prosvjetiteljskoj misiji svih društvenih snaga, a pod hijerarhizovanim strukturama diskurzivnih moći, kako vlasti tako i unutar samog *Saveza ženskih udruženja* u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji, rad predstavlja analizu dirigovanih protivrječnosti ženskog aktivizma na primjeru sarajevskih ženskih udruženja (*Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki*, *Ženski pokret* i *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*). Pokazuje se da ih te protivrječnosti pozicioniraju kao subordinirajuće i instrumentalizovane dijelove vladajućeg sistema i ideologije, koji imaju svoju funkciju i kanalisane nadležnosti, pri čemu se njihov ženski aktivistički fokus iscrpljuje, a dinamika njihove djelatnosti usklađuje s političkim, ekonomskim i društvenim promjenama samog društva.

Ključne riječi: prosvjetiteljstvo, diskursi, ženski aktivizam, dirigovane protivrječnosti, *Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki*, *Ženski pokret*, *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*, Sarajevo, subordinacija, instrumentalizacija.

Abstract: In line with the broadly accepted metanarrative on the necessity of progress in the interwar social context and the Enlightenment mission attributed to all social forces, and under the hierarchical structures

of discursive power—both those of the state and those within the Union of Women's Associations in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia—this paper offers an analysis of the dictated contradictions of women's activism through the example of Sarajevo's women's associations (*Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki, Ženski pokret i Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*). It becomes evident that these contradictions position them as subordinated and instrumentalized components of the ruling system and ideology, assigned specific functions and channeled responsibilities. In this framework, their women's activist focus becomes depleted, and the dynamics of their activities are aligned with the political, economic, and social changes within the society itself.

Keywords: Enlightenment, discourses, women's activism, dictated contradictions, *Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki, Ženski pokret, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*, Sarajevo, subordination, instrumentalization.

Poslijeratne društvene protivrječnosti i ženska udruženja u BiH

Kada je rat ispuzao 1918. godine iz rovova brojnih frontova formiranih muškom motivacijom, voljom i pohlepom, pa potom i nestao, činilo se da osnove novog, boljeg poretka čovječanstva trebaju biti zasnovane na racionalnom mišljenju, tolerantnim odnosima i naporu za očuvanjem postignutog *trajnog mira*. Kao i nakon svakog rata, uz sveprisutnu nadu u obnovu svijeta i u njegov progres, propagirano je, kao da je do tada bilo nepoznato, humanističko načelo napretka koje će biti u interesu cjelokupne ljudske zajednice. Međutim, startne pozicije država nisu bile iste pa su se kao priključak za novozamišljeno bolje čovječanstvo i koristili različiti modeli, ali svi pod nadzorom novoosnovane *Lige naroda* i u obliku potpisanih ugovora koje su predstavnici vladâ dali na Pariškoj mirovnoj konferenciji.

Nakon urušavanja velikih carstava jedna od novostvorenih država, Kraljevina SHS, postala je dijelom tog evropskog kolektiva, a za razliku od vodećih njegovih članica baštinila je niz tradicionalno-konzervativnih agrarnih društava s neizgrađenom demokratskom strukturom. Protagonisti izvojevane i pozdravljene slobode formalno su raskinuli dotadašnje

dužnosti “na tuđinsku riječ i pod tuđinskim zapovjednicima”,¹ ali se prihvatila obaveza i odgovornost prema novom centru evropskog i svjetskog političkog, doktrinarnog, normativnog i vrijednosnog poretka.² Ideja da Kraljevina može uhvatiti korak s “duhom vremena”, a naročito državnim sistemima koji su davno prije proživjeli ozbiljno iskustvo parlamentarizma, građanskih procedura i izgrađenim, dobro organizovanim partijskim sljedbenicima, iskazivala se deklarativno, ali i različitim političkim koracima,³ pravnim intervencijama, kroz brojne društvene segmente i u proklamovanim željenim horizontima.

Sustizanje koraka trebale su da predvode vladajuće garniture starih i novoformiranih građanskih partija, različitih nacionalno-religijskih stranaka u ulozi predvodnika refomatora društva, a koje su po svojoj suštini bile nosioci konzervativnih ideja, te u praksi reakcionarne i s članstvom polupismenih sljedbenika i tradicionalnih poštovatelja autoritativnih ličnosti.

S druge strane, očekivanja od obnove zemlje karakterističnog neujednačenog stepena razvoja polazila su od zatečenih privrednih osnova te proizvodnih i ljudskih kapaciteta. U tom okviru Bosna i Hercegovina bila je jedno od najnerazvijenijih područja arhaičnih karakteristika i obrazaca ponašanja. Tanki društveni sloj političke i ekonomske nomenklature trebao je biti glavni akter i nosilac društvenog razvoja, ali je sa besvjesnom glasačkom gomilom pružao sliku potpune dihotomije u klasnoj strukturi ovog seljačkog društva, u kome se u početnim poslijeratnim koracima zloupotrijebila proklamovana demokratija. Dakako da treba imati u vidu da se atribut građanski, koji im se pripisuje u jednom posve agrarnom društvu, odnosio na izrazito uzak društveni krug ograničen činjenicom da potencijalni društveni preobražaj nije imao ekonomsku osnovicu i na njoj

¹ “Narode”, *Narodno jedinstvo*, br. 3, 8. 11. 1918, 1.

² Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969.

³ Nada Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb: Globus, 1989; Branišlav Gligorić, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979.

zasnovanu strukturu društva iz koje bi se regrutovali ne samo odgovorni rukovodeći politički lideri i kreatori privrednog napretka nego, u vezi s tim, ni značajni i uticajni nosioci kulturnog i društvenog preporoda. Na predvodničkim pozicijama našli su se dakle ljudi iz srednjeg društvenog sloja, uronjeni u tradicionalnu, dominantnu i sveprožimajuću patrijarhalnu kulturu i uz to patronističku matricu. S njima su trebale da “pregovaraju” predstavnice ženskih udruženja u vrijeme Kraljevine, od kojih ni država ni društvo (ni)su očekivali angažman u hodu ka novom društvenom poretku, pa su i dometi njihovog djelovanja bili u skladu s društvenim okruženjem.

Različita očekivanja od budućnosti, proistekla iz bolnih četverogodišnjih iskustava i njihovih prevazilaženja, često su bila u nesrazmjeru sa stanjem i prilikama zatečenim krajem te 1918. godine. Ratnici su, vrativši se svojim kućama, zatekli osiromašene porodice, njihovu izmijenjenu svakodnevicu i drugačije uloge ukućana. Umijeće preživljavanja bez mobilisanih ili u namjensku proizvodnju upućenih muškaraca, dojučerašnjih hranilaca, naročito je preoblikovalo žene. Najvećim dijelom one su bile silom ratnih zbivanja gurnute u nepoznati javni prostor, izbačene iz porodičnog, koji je dotad bio blizak i zaštićujući, prisiljene da obezbijede egzistenciju porodici ili članovima koji su od nje preostali. Svi izazovi spoljnog svijeta, za koje im je govoreno: “Nije to za tebe!”, u mnogo gore obliku stajali su pred njima i tražili suočenje. Neočekivanom energijom u tim ratnim okolnostima izborile su se s višestrukim nedaćama ophrvane brigom za potomstvo, oskudicom najosnovnijih životnih namirnica, skupoćom, prinudnim teškim radom, najčešće u za njih neprirodnim i ponižavajućim uslovima, suočene sa sablažnjivim i često besramnim uslovljavanjima, šikaniranjem,⁴ kao jeftina radna snaga sa bezobzирnom eksploatacijom u fabrikama, na poljoprivrednim dobrima i diskriminacijom, čak i kao udovice palih vojnika za interese države.⁵ One su se u sve većem broju “iz nevolje i bijede odale

⁴ “Poziv ženama i djevojkama koje rade”, *Glas slobode*, br. 14, 23. 1. 1914, 3.

⁵ Sonja M. Dujmović, “Social Democratic Reflections on Women’s Activism in the Labor Movement in Bosnia and Herzegovina During the First World War”, u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023, br. 3, 63–84.

poslu po uredima, radnjama i fabrikama.”⁶ Nakon rata mnoge su, zbog manjeg broja muškaraca i “prekobrajne” za mogućnost ostvarenja braka (jer “sve što je vrijedilo odvela je tuđa ruka silom”) te odustajući od “iščekivanje sreće”, bile dodatno primorane obezbijediti egzistenciju vlastitim radom.⁷

Postavlja se pitanje ko je predstavljao sve te žene nakon rata koje su se, opet ne vlastitom samosvješću i dobrovoljno nego pokretačkom snagom razaranja, upustile u borbu za ratom zanemareno društvo, ko se trebao pobrinuti za njihova zaslužena, osvjedočena i zahtijevana prava.

Žene sa sela, ta najbrojnija ženska društvena skupina, ostale su bez svojih glasnogovornica, osim dugo vremena u svrhu manifestaciono-proklamiranih prilika, a od sredine tridesetih godina postavši programski dio utemeljenih projekata države.⁸ Radnice, takođe s dna društvene ljestvice, kao dio “potištene klase” nastavile su da progovaraju putem predstavnika, ali ne i zanemarenih predstavnica,⁹ radničkih udruženja, sindikata i Socijaldemokratske stranke. Stranka je bila ovjenčana legatom prvih zagovornika za pravo glasa za žene u Bosni i Hercegovini, ali je odricala pravo “damama” iz građanskih krugova da predstavljaju radnice, budući da se zalažu samo za “građanski mir” i jednakost žena po njihovoj mjeri.¹⁰

Ipak, za ravnopravno mjesto žene u javnom i građanskom životu u raznim formama i bez obzira na klasnu, socijalnu, nacionalnu, vjersku ili političku pripadnost deklarativno su se zalagale žene iz građanskih krugova,

⁶ “Ženski svijet”, *Srpska riječ*, br. 7, 22. 3. 1919, 2.

⁷ “Novo doba i naša žena”, *Oslobođenje*, br. 26, 12. 4. 1919, 1–2.

⁸ “Rad naših žena na selu”, *Jugoslavenski list*, br. 121, 24. 5. 1935, 6; “Uzajamni rad žene sa sela i grada”, *Jugoslavenski list*, br. 120, 25. 5. 1937, 5; “Za napredak sela”, *Narodno jedinstvo*, br. 25, 27. 3. 1940, 5.

⁹ Još tokom rata Glavni odbor Socijaldemokratske stranke predvodi delegacije žena u pregovorima s predstavnicima vlade, ali dok se imena partijskih čelnika stalno pominju, njihove partijske kolegice ostale su bezimene. S. Dujmović, “Social Democratic Reflections on Women’s Activism in the Labor Movement”, 71.

¹⁰ “Ta borba se ne može sa uspjehom voditi u uskome okviru u kome je propovjedaju dame koje su pristalice građanske jednakosti polova. Ona mora obuhvatiti sve zahtjeve žena na kulturnom, političkom, privrednom i socijalnom polju, kao što je vodi u cijelom svijetu Socijalna Demokracija i žene socijaldemokrati u njoj.”. Milica Đurić, “Dimitrije Tucović i ženski pokret”, *Glas slobode*, 22. 12. 1917. / 5. 1. 1918, 2–3.

koje su bile članice ženskih udruženja formiranih nakon rata. Ovlast za predstavljanje cjelokupne ženske populacije bila im je obezbijeđena stečnim obrazovanjem, društvenim položajem, ugledom proisteklim iz profesionalnog i kredibilnog statusa. Vodeće među njima dodatno su se odlikovale govorničkom vještinom i intelektualnim sposobnostima, što im je omogućavalo srčane nastupe u javnosti i osiguravalo opstanak u izabranoj ženskoj zajednici. Naravno da su ove karakteristike svoje ishodište imale u njihovom socijalnom porijeklu, koje im je i omogućilo školovanje, te se činilo da su predisponirane za uloge predvodnica, aktivnih sudionica i promotora ideje ženske participacije u društvu koje, razrušeno, vapi za napretkom. Ipak, one su bile prve koje su se pojavile na javnoj sceni i s iskustvom iz univerzitetskih prijestolnica i elanom ispunjene, spremne da prionu “velikom prosvetiteljskom eksperimentu proizvodnje opšte jednakosti”.¹¹

Nesumnjivo da je ovakav društveni kontekst inspirativan za istraživanje svih segmenata djelovanja ženskih udruženja i da je moguće posmatrati ga iz raznih aspekata. O organizacijama, njihovom radu postoji brojna literatura s različitim teorijskim okvirima, razumijevanjima, čitanjima i valorizacijama, a čije će redukovano pominjanje i u svrhu ovoga rada biti naznačeno u napomenama.¹² Međutim, cilj ovog rada je da detektuje

¹¹ Adriana Zaharijević, *Postajanje ženom*, Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010, 121.

¹² Osnovna literatura o udruženjima: Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1978; Brojne studije o pojedinim udruženjima iz pera Jasmine Milanović: *Materinsko udruženje: (1904–1941)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju – Evoluta, 2023; Ista, *Žensko društvo: (1875–1842)*, Beograd: Službeni glasnik – Institut za savremenu istoriju, 2020; Ista, “Narodna ženska zajednica 1926–1941”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, br. 1, 67–82; Ista, “Regionalna ženska udruženja: Mala Antanta žena i Jedinstvo slovenskih žena”, u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrzej Zamčinski, Paweł Wawryszuk, Beograd – Bidgość: Institut za savremenu istoriju – Društvo istoričara Srbije “Stojan Novaković” – Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 19–40; Ista, “Odbor gospođa ‘Kneginje Ljubice’”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015, br. 1, 23–33. Izuzetna studija o rodnim stereotipima iz vremena od Prvog svjetskog rata te tokom međuratnog perioda i njihovom uticaju na društvo, medije i zakonodavstvo: Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, 2014.

protivrječnosti u djelovanju ženskih organizacija proistekle iz divergencije metanarativa o potrebi prosvjećivanja ženske populacije i diskursa vladajućih struktura, s jedne strane, te definisanih zadataka i ciljeva ženskih organizacija, s druge strane. Nakon sagledavanja arhivske građe, onovremene periodike i literature koja se odnosi na postavljeni zadatak rad će, metodom prezentovanja tri studije slučaja, heurističkom metodom te analizom dominantnih diskursa, pokušati ilustrirati konstantne tenzije i pokušaje balansiranja ženskih organizacija u ovom nametnutom odnosu, bilo da su na njega pristajale ili mu se deklarativno suprotstavljale, a s pretpostavkom da su ženska udruženja instrumentalizovana za vladajuće ideologije i sistemskom inhibicijom i politizacijom ometana, fragmentisana i oslabljena u svom emancipatorskom djelovanju.

Idejne osnove poslijeratnog društva i ženskih udruženja

Sadržaj predodžbe prosvjećivanja, koji su neka novoosnovana ženska udruženja ponijela, a većina zagovarala, proisticao je iz prosvjetiteljske ideje kao oživotvoreni eho istoimenog intelektualnog, kulturnog i filozofskog pokreta iz 17. i 18. st., koji je kao model u evropskim okvirima bio usvojen, proživljen i već utkan u tradiciju ideologija i društvenih teorija. Trajni rezultati ove društvene filozofije, poput prosvijećenog apsolutizma, potom ideje i prakse jake države te mnogih nenabrojenih, iznjedrili su ideje političkog liberalizma, odnosno “prirodnih i neotuđivih prava pojedinaca, tolerancije, jednakosti građana, vladavine zakona, razdiobe političke vlasti, slobode govora i religije”, a na integriranom konceptu moderniteta i slobodu pojedinca, toleranciju, liberalnu demokratiju i prije svega racionalno djelovanje.¹³ Ljudska pregnuća koja vode napretku postepeno i pravolinijski, uz racionalno promišljanje i djelovanje, činila su se posve razumljivim i očekivanim ukoliko se društvo, uz pomoć države, pobrine da svaki pojedinac bude prosvijećen, odnosno obrazovan, proveden kroz školski sistem i kroz

¹³ “Prosvjetiteljstvo”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. <https://enciklopedija.hr/clanak/prosvjetiteljstvo> (pristupljeno: 13. 4. 2025).

njega nadziran. Uvriježila se dakle ideja da racionalno djelovanje samo po sebi vodi emancipaciji društva, odnosno društva dobra i bez konflikata.

Na jugoslovenskom prostoru, tzv. *evropskoj periferiji*, prosvjetiteljska ideja je tokom 19. st. postepeno preuzimana, ali isfragmentisana, zanemarujući postojanje jednog jedinstvenog sistema, formirana u vidu niza nacionalnih prosvjetiteljstava, postajući dio “obitelji prosvjetiteljstava”, najvidljivija u nacionalnim književnostima, istoriografijama, ali i u određenim političkim potezima pojedinih vladara i vlastodržaca. Kao složen sistem postulata i propagirana posredstvom narodnih prosvjetitelja, njihovih usamljenih inicijativa i pionirskih zapisa “za narodno i lično unapređenje”¹⁴ namijenjenih prvim školovanim ljudima, zamišljena kao podstrek za “prosvjetljivanje” naroda, u praksi se trebala provoditi kao opismenjavanje stanovništva, upućivanje u higijenske mjere održavanja kućanstva i hrane te obrasce ponašanja za održavanje zdravlja, s idejom da će donijeti dobrobit cijeloj zajednici. Prosvijećenost kao referentni sistem društvene orijentacije u njegovoj svedenoj formi i u nastojanju “da sustigne Evropu” preuzela je manifestno i Kraljevina da bi dokazala “primjer jednog trezvenog i prisebnog naroda, dostojnog, da u miru živi i radi sa prosvjetljenim narodima, sa kojima je imao čast i ponos da bude hrabar ratni drug i lojalan saveznik.”¹⁵ To je uničela i u svoj prvi ustav,¹⁶ ali su suštinskom nezinteresovanošću vlasti, marginalizacijom cjelokupnog prosvjetnog sistema i odustvom finansiranja, naročito Bosne i Hercegovine, krajnji rezultati bili izuzetno skromni.¹⁷

Kako je razumijevanje i teorijsko definisanje prosvjetiteljstva kroz vrijeme kompleksno, bilo da je stavljano na pijedestal kao evropski uzor ili

¹⁴ “Ne može jedan narod k prosvešteniju uma doći ako mu žene i kćeri u prostoti i varvarstvu ostaju. Dositej Obradović, XVIII vek”. Moto ispod sadržaja. *Ženski pokret*, br. 10, 12. 1935, 2; Vaso Pelagić, *Izabrana djela. Pedagoški spisi*, II, Sarajevo: Veselin Masleša, 1971, 5–227.

¹⁵ “Manifest Njegovog Kraljevskog Visočanstva Regenta – Prestolonasljednica. Mojemu narodu Srbima Hrvatima i Slovencima”, *Narodno jedinstvo*, br. 7, 7. 1. 1919, 2.

¹⁶ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984, 12.

¹⁷ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Prvi deo, Beograd: Stubovi kulture, 1997, 87, 111; Sonja M. Dujmović, *Pod državnim okriljem - istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 189–202.

osporavano zbog imanentne suštinske dihotomije i višeznačnosti, te se zbog njegovog “rastezanja” i “okomite dimenzije”, odnosno tzv. “višeg” i “nižeg” prosvjetiteljstva dodatno usložnjavalo,¹⁸ izbor je da se na ovom mjestu, a zbog minimuma primjenjive funkcionalnosti teksta, reducirano predstavi kao napor da se razumnim djelovanjem i prosvjećivanjem dostigne emancipacija društva, odnosno žene, čime će ona da postane dijelom ženske zajednice prosperitetnog društva.

Ipak, ono što je važnije za naznačenu temu je da liberalne tradicije proistekle iz odjeka Francuske revolucije i ideje prosvjetiteljstva nisu s idejom progresa povezivale i podrazumijevale i ženski dio populacije. Priznate su samo one žene koje su bile uključene i djelatne u kapitalističkom poretku, nezavisne i podržavajućeg stava prema tom društvenom sistemu. Pa i iz Rusoove ideje o prirodnoj jednakosti svih ljudi proističe “prirodna”,¹⁹ ali specifična uloga žene koja je isključuje zbog nje same, odnosno njene majčinske uloge.²⁰ Tako da se opet radi “o supsumpciji i subordinaciji prirode žene “općoj” prirodi koja je, međutim, identična s muškim modelom”. Zahtjevi za specifičnim pravima žena proglašavani su besmislenim partikularizmom, pa se prosvjetiteljske proklamacije u krajnjoj konsekvenci svode na opstajanje nejednakosti na socijalnom planu, koje ne samo da se ne propituju i poništavaju nego se i sankcionišu.²¹

Kako se do željene stvarnosti dolazi ponekad i konsenzusom, tako su se i ženska društva uključila u taj proces izgradnje zamišljenog društva prosvjećivanjem i preuzela taj poslijeratni metanarativ. Ovdje nije naodmet

¹⁸ Predrag Krstić, “Prosvjetiteljstvo i prosvjetiteljstva: (ra)stezanje pojma”, u: *Prolegomena*, Zagreb: Udruga za promicanje filozofije, 2015, br. 14/1, 71–86.

¹⁹ Predrag Krstić, “Prosvjetiteljstvo i totalitarizam”, u: *Zapisi o totalitarizmu*, ur. Marijan Krivak, Željko Senković, Osijek: Filozofski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2014, 95, 83–103.

²⁰ Ksenija Vidmar Horvat, *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb: Sandorf, 2017, 19. (prema: Barbara Pleić Tomić, “‘Zato što si neinformirana i nestabilna’: uloga straha i tjeskobe u narativu suvremenog majčinstva”, u: *Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha*, ur. Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Lidija Dujić, Maša Grdešić, Renata Jambrešić Kirin, Zagreb: Centar za ženske studije, 2019, 39–57.

²¹ Rada Iveković, “Studije o ženi i ženski pokret”, u: *Marksizam u svetu*, Beograd: Komunist, 1981, br. 8–9, et passim.

napomenuti kako su se formirala ženska udruženja nakon Prvog svjetskog rata. Države, vođene idejom obnove u međunarodnom poretku koji je propagirao liberalnu demokratiju i internacionalnu saradnju jednakih, a uistinu najmoćnije među njima, osnovale su *Ligu naroda* utemeljenu multilateralnim potpisima.²² Preuzete obaveze pojedinih država podrazumijevale su i formiranje ženskih udruženja, podružnica *Međunarodnog ženskog saveza*, čiji su programi i ciljevi, uprkos zvaničnog feminističkog stava i borbe za ženska prava, u suštini slijedili upute navedene međunarodne organizacije, čime se esencijalno, ideologijski i konceptijski ne samo pacifikovao nego i kontrolisao ovaj ženski *Savez*, zajedno sa svojim podružnicama. Koordinacija *Društva naroda s Međunarodnim ženskim savezom* vidljiva je u formiranju srodnih podružnica ženskog *Saveza* u vidu npr. *Internacionalne lige žena za mir*, ženske *Male antante*, i sl., koje su programski slijedile politiku velikih sila, odnosno međunarodnog kapitala, pa je jasno da je u podtekstu svakog djelovanja ženskih udruženja stajala hijerarhija u kojoj je njihova subordinacija bila nadzirana, kontrolisana i kao takva dobrodošla i poticana. Integrisana u poredak, ne samo međunarodni nego i svake nacionalne države, pa tako i Kraljevine, i u njoj od vrha do dna kao dio hijerarhizovane strukture, ženska udruženja “gubila” su se u rješavanju “gorućih” društvenih problema zanemarujući svoju bazičnu svrhu.²³ Kako nisu definisala poredak i hijerarhiju društvenih odnosa, pa ni svojih vlastitih udruženja, a zarobljena nametnutim programima i projektima svjetske ideološke i finansijske mreže, funkcija im je bila da održavaju uspostavljeni sistem. Dakle, ženska udruženja kao neodvojiv sistemski dio i nosioci liberalnog feminizma²⁴ nisu mogla izražavati esencijalni kritički stav i

²² Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1974, 371–379.

²³ Sonja Dujmović, “Tokovi promjena u XX vijeku – organizacijske osnove ženskih udruženja i njihovog djelovanja u međuratnom periodu (1918–1941)”, u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, knj. 1, ur. Sedad Bešlija, Sarajevo: Institut za historiju, 2021, 369–396.

²⁴ Vesna Konigsknecht, Karlo Jurak, *Borba je stvar urgencije: Liberalni feminizam kao saveznik kapitalu i restauraciji klase (intervju s Ankicom Čakardić)*, 2015, dostupno na: www.libela.org, <https://www.libela.org/razgovor/6170-liberalni-feminizam-kao-saveznik-kapitalu-i-restauraciji-klasa/> (pristupljeno: 7. 8. 2025); Katarina Lončarević, “Feminizam i liberalizam – sporovi i problem”, u: *Filozofska istraživanja*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2022, god. 42, sv. 4, 733–759.

refleksiju prema društvu niti su suštinski mogla da “nemoć preobraze u učešće u društvenom bogatstvu, u novac, ili intelektualni ugled.”²⁵ Raskorak između teorije, manifestnog programskog opredjeljenja i performativne prakse, pa time i rezultata rada ženskih udruženja ovog tipa, svoje izvorište ima u činjenici da je među temeljnim društvenim principima prosvjetiteljstva prevagu u praksi odnio liberalizam, odnosno liberalni kapitalizam, iz čega i sve dalje protivvrječnosti proističu.

U ovom kontekstu i racionalni put ka napretku podrazumijevao je ovladavanje prirodom te time i ženom kao bićem prirode,²⁶ njenim suštinskim prototipom. Ideja o odsustvu racija kod žene, čime postaje nepredvidiva i opasna, pa kako ne vlada sobom, ne može ni drugima,²⁷ bila je u praksi promicana i ostvarivana u bazično patrijarhalnom, muškom udruženom sistemu / vlasti / državi.²⁸ U toj datoj matrici oblikovane žene i njihova pozicionirana ženska udruženja, svojim pristankom zaglavljena, s nametnutom, dodijeljenom i / ili vlastitom samoizabranom prosvjetiteljskom misijom participirali su svojim djelovanjem u protivvrječnostima svojstvenim i društvu kojem su pripadali.

Protivrječnosti u praksi sarajevskih ženskih udruženja

Kako je to izgledalo u praksi kada se ženska hijerarhijska skala svede na lokalni nivo te kako se rješavaju protivvrječnosti ženskog aktivizma unutar udruženja proistekle iz međunarodnog i državnog sistema i okvira – biće predmet razmatranja na bosanskohercegovačkom primjeru, bolje reći na primjeru sarajevskog ženskog građanskog kruga. U nekoliko primjera biće

²⁵ Detlef Klausen, *Granice prosvjetiteljstva*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2003, 272.

²⁶ Branka Galić, “Ekofeminizam – novi identitet žene”, u: *Socijalna ekologija*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 1999, br. 1–2, 41–55; Šeri Ortner, “Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?”, u: *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta, 1983, 162–176.

²⁷ Max Horkheimer, Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost, 1989, 81, 82.

²⁸ “Toj vlasti su potrebni objekti na kojima se može potvrditi prividna sloboda potčinjenih. Trijumf nad formom vlasti kakvu predstavlja liberalizam, koji se ispostavlja kao ograničena sloboda, kulminira u odsustvu svih ograničenja za vlast.”, D. Klausen, *Granice prosvjetiteljstva*, 85–86.

predočeni paradoksi ili “paradoksi” u raznim vidovima koji su ga odlikovali, a proističu iz različitih diskursa ženskih udruženja ili dijelova udruženja, ali suština proiziilazi iz pretpostavke da “u svakom se društvu produkcija diskursa u isti mah kontroliše, selektuje, organizuje i raspodeljuje, i to izvesnim postupcima čija je uloga da ukrote moći i opasnosti diskursa, da ovladaju njegovim nepredvidljivim događajima, da izbegnu njegovu tešku i opasnu materijalnost.”²⁹ Ako je pretpostavka tačna, to bi značilo da su sva ženska udruženja “diskursna društva” (*sociétés de discours*) koja imaju zadatak da čuvaju ili da produkuju diskurse kako bi ih pustila da cirkulišu u zatvorenom prostoru i da ih distribuiraju samo prema strogim pravilima tako da vlasnici pri tom razdeljivanju ne ostanu razvlašćeni.”³⁰ Slijedi analiza koja govori o navedenoj pretpostavci, pri čemu su udruženja glasnogovornici institucionalnog diskursa, odnosno vladajuće ideologije.

a. Primjer *Dobrotvorno-prosvjetne zadruge Jugoslovenki*

Jedan tip društava bila su dobrotvorna i karitativna udruženja formirana u prethodnom austrougarskom periodu po modelima i sadržajem oblikovanim po vjersko-nacionalnoj odrednici. S uglednim i solidno udomljenim ženskim establišmentom u svojim zajednicama svoju su humanitarnu djelatnost nastavila na tradicionalnim zadacima. U najvećoj mjeri održala su kontinuitet rada pokušavajući da i uz novopridošle “elitne” članice, s bogatstvom i ugledom stečenim tokom rata, legitimišu svoju poziciju i da aktivnošću ublaže već postojeću, ali i ratom dodatno povećanu socijalnu provaliju. Svoja su okupljanja nastavila da upotpunjuju šaljivim tombo-lama, igrankama uz vojničku muziku i obilat bife, što nije bila novost za javno mnijenje. Konzervativnog držanja, prema politici indiferentnog stava, potvrđivala su svjetonazor o njihovim tradicionalnim vrijednostima, što ih je činilo saradnicama žestokih protivnika izmjena patrijarhalnih obrazaca.

²⁹ Mišel Fuko, *Poredak diskursa*, Loznica: Karpos, 2007, 8.

³⁰ Isto, 30–31.

Istim dekorom odlikovala su se i nakon rata prva samonikla udruženja hvatajući ubrzano tempo u novom “duhu vremena”, formirajući se kao dobrotvorna okupljališta gospođa, proglašavajući se često u novim okolnostima “mješovitim”, “opštim”,³¹ time izražavajući načelnu volju za jedinstvom svih aktivistica, a proistekla iz sijelâ u počast srpskoj vojsci i srpskim oficirima.³² Međutim, već ranije, a “na poziv gđe Luce Sunarić,³³ Natalije Jojkić i još nekih svjesnih gospođa” organizovana je početkom 1918. godine “prvi put Slovenska zabava”, na kojoj “poslije tolikih vjekova nalaze se Srpkinje, Hrvatice i Slovenke u jednom zajedničkom kolu.” Kako to evocira jedna od učesnica te večeri, uspjeh je bio vanredan, jer “Srbi i Hrvati, pravoslavni, katolici i muslimani nisu nikada bili bliži jedni drugima kao te znamenite večeri.” S tim iskustvom, prije dolaska srpske vojske, organizovale su se sarajevske gospođe “u svrhu da se dogovore o radu za narodno ujedinjenje i njegov napredak”. Ova odluka donesena je nakon žučne rasprave u kojoj je “jedna struja bila koja je bila za ujedinjenje, a druga, koja je žalila propast centralnih vlasti.”³⁴ Sljedeći isječak iz sjećanja buduće aktivistice može da dočara atmosferu tog značajnog sastanka.

“Još po Sarajevu krstare neprijateljske straže sa nataknutim bajonetama, još se ne zna šta će biti, na poziv gđa: Sunarić i Jojkić i mnogih drugih prvi put poslije 40 godina sastaju se žene i zavađene sestre Srpkinje i Hrvatice u Napretkovoj palači na izmirenje i sestrinski dogovor. To je bio istorijski momenat u radu naših žena. Još nepoznate, omrznute i do srži zavađene na

³¹ “Opće dobrotvorno društvo mostarskih gospođa”, *Jugoslavija*, br. 13, 14. 1. 1919, 2.

³² “Dolazak i svečani doček prvih oslobodilačkih četa u Sarajevu”, *Narodno jedinstvo*, br. 5, 7. 11. 1918, 3.

³³ Lucija Sunarić bila je supruga dr. Joze Sunarića, advokata, koji je bio član i jedno vrijeme potpredsjednik Sabora, član Hrvatske narodne zajednice, član središnjeg odbora NV SHS u Zagrebu, povjerenik za unutrašnje poslove Narodne vlade NV SHS za BiH. Bio je zamjenik predsjednika Narodne vlade.

³⁴ “Bili su bliski, jer bijahu u ropstvu ne sluteći da će ih slobodni narodni život ovoliko razdvojiti. Može biti da bi naše ujedinjenje tek onda bilo potpuno – ako bi mi svi još jedanput osjetili robovanje u svim njegovim strahotama, kao što to osjećaju naše manjine koje su otrgnute i ostale pod tuđinom.”, Jovanka Šiljak, “Proslava desetogodišnjice Zadruga Jugoslovenki”, *Večernja pošta*, br. 2244, 17. 12. 1928, 6.

tri dana prije dolaska srpske vojske žene su u Sarajevu prve stvorile bazu za zajednički rad. ... Kroz moja usta progovorile su Srpkinje Sarajke: “Bacamo veo zaborava na sve nemile događaje, koje su se za 40 godina među nama događali, pružamo ruku pomirnicu, praštamo i oprostite! Poslije te svečane izjave Srpkinja gđa Sunarić i ja našli smo se na stolu u zagrljaju gdje smo se poljubile. U tome značajnom poljupcu začela se dobrotvorna Zadruga Jugoslavenki.”³⁵

Nakon što su ovjenčale oslobodioce,³⁶ članice *Odbora gospođa Srpkinja, Hrvatica i Slovenki* pozicionirale su se u novoj društvenoj hijerarhiji i one-mogućile pristup nepozvanima pravdajući se malim prostorom okupljanja,³⁷ čime su otvoreno iskazale svoju ako ne klasnu, a onda višu društvenu poziciju. U pripremama za sljedeće druženje su bez isprike, ali s napomenom i pod koprenom skromnosti doličnoj za tadašnje prilike i “prirođenu” žensku osjetljivost, tražile da se dođe u “običnom odijelu”. Uskoro se ta vrlina zaboravila prilikom organizovanih kostimiranih zabava. Odbor je za svoje članice u početku organizovao predavanja, “nacionalne priredbe” u pomen istaknutih ličnosti (Kočićevo i Kranjčevićevo veče), ali češće akademije “s predavanjem, pjevanjem i muzikom”, što im je izgleda bilo dovoljno da se nazovu *Dobrotvorno-prosvjetnom zadrugom Jugoslavenki*.”

Svoju misiju vodile su “sa verom u našu budućnost, a materinskim srcem”, te “pristupili ozbiljnom radu na humanom i prosvjetnom polju, (...) i da porade na jačanju Jugoslavenske ideje među majkama budućih pokoljenja.” Praktično, u momentu kada je *Zadruga Jugoslavenki* imala 350 članica i 30 odbornica, nekoliko godina kasnije ovaj zadatak ogledao se u otvaranju đачke trpeze za 80 do 100 učenika i učenica, potom otvaranju đачkog kupatila i otvaranju konvikta za učenice ženske učiteljske škole “bez ikakve

³⁵ Jovanka Šiljak, “Kako je postala zadruga Jugoslavenki”, *Večernja pošta*, br. 1934, 12. 12. 1927, 5.

³⁶ “Predale u ime Srpkinja i Hrvatica i Slovenki tri djevojčice jedna pravoslavne, druga muslimanske, a treća katoličke vjere, je od srebra krasno izrađen u poznatoj ovdašnjoj radnji Jove Mitričevića. Na vijencu je bila privezana četverbojna jugoslavenska zastava: u vijencu je urezan natpis. Proslavljenom vojvodi Stepi Stepanoviću oslobođene Sarajevke.” “Vijenac vojvode Stepanovića”, *Narodno jedinstvo*, br. 16, 18. 11. 1918, 3.

³⁷ “Pokladno sijelo za srpske oficire”, *Narodno jedinstvo*, br. 24, 26. 11. 1918, 3.

razlike na vjeru i pleme". "Pitomice toga konvikta bi se u đачkoj trpezi hranile, a u samoj trpezi bi učile se kuhati, kao i ostalim domaćinskim poslovima,"³⁸ dok ih članice *Zadruga* "materinskom brigom upućuju, da i one, kad postanu samostalne i nastave rad na čuvanju Jugoslavije".³⁹ Prosvjetni zadatak sveo se na vaspitanje budućih domaćica i majki te učitavanje djevojčicama uloge žene u patrijarhalnoj matrici, pa se za ovo udruženje svakako nije moglo reći da "traže prava, a zaboravljaju dužnost", kako su glasila najčešća prebacivanja ženskim udruženjima u javnosti. Suštinski, ovo udruženje djelovalo je poput predratnih karitativnih društava, a njihova "prosvjetiteljska uloga" svodila se na prehranu siromašnih učenika, njihovo udomljavanje, a jedno vrijeme i zbrinjavanje starih lica,⁴⁰ u momentu kada je političkim obratom došla u krizu njihova organizacija i kada su trebale, po sili zamišljene prosvjetiteljske uloge, postati gospodarice svojih izbora.

Interesantno je da je *Zadruga* u svom imenu imala jugoslavensko obilježje, mada je čitavo prvo desetljeće njenog djelovanja proteklo u atmosferi i političkom životu u kome je u potpunosti odbačeno kod glavnih političkih aktera, čak žigosano u narasloj nacionalističkoj retorici i političkim obračunima. Mada se nakon kongresa u Beogradu i formiranja *Ženskog narodnog saveza SHS* septembra 1919. godine⁴¹ pojavio prijedlog da se

³⁸ "Naše Jugoslavenke", *Večernja pošta*, br. 1645, 24. 12. 1926.

³⁹ Sredinom 1930-ih članstvo odbora *Zadruga* činile su: predsjednica Danica Ikonić; potpredsjednica Jelić Franka; tajnice: Bjelanović Nataša, Obradović Milojka; blagajnice: Šušlić Teodora, Murko Andrijana; odbornice: Ančić Lenka, Baković Katica, Damić Ticika, Dizdarević Hermina, Jovanović Malvina, Kostić Zora, Kostić Ljubica, Ličina Marija, Makale Nada, Meseldžić Vlasta, Mumdić Ivka, Papo Rena, Rendžep Milena, Rašić Milica, Stefković Jelka, Splavska Nela, Seleš Roza, Telar Katica, Til Paula, Vučević Olga; kao zamjenice: Badovinac Olga, Babić Mica, Bjelić Leposava, Čorović Anđelka, Laudenbah Ana; revizorski odbor: Bunić Zdenka, Milošević Stoja, Marčec Marija, Popović Mica. "Dobrotvorno-prosvetna Zadruga Jugoslovenki", *Jugoslovenska pošta*, br. 2072, 24. 3. 1936, 5.

⁴⁰ Nakon što je otvorena kuhinja za 35 siromašnih starih osoba *Zadruga* je planirala i otvaranje doma za ovu kategoriju stanovništva, ali se odustalo zbog "slabog odziva". "Dobrotvorno-prosvetna Zadruga Jugoslovenki", *Jugoslovenska pošta*, br. 2072, 24. 3. 1936, 5; "Dom Udruženja Jugoslavenki – biće dom za starice", *Jugoslavenski list*, br. 186, 8. 8. 1936, 5; "Dobrotvorna zadruga Jugoslavenki", *Jugoslavenski list*, br. 239, 10. 10. 1936, 5.

⁴¹ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrti – Žene u crnom, 1996, 104–109.

odbaci “anacionalno jugoslovensko ime”,⁴² *Zadruga* je s tri glasa prevage zadržala svoje prvoizabrano ime. U javnosti je udruženje djelovalo pod prepoznatljivim i skraćenim nazivom *Zadruga Jugoslavenki*.⁴³ Inače, u imenovanju ovakvih i sličnih udruženja u početku se lutalo, tražilo se usaglašavanje i definisanje programa i pravaca djelovanja u očekivanju direktiva “odozgo”,⁴⁴ a dijelom se to dešavalo iz razloga što udruženja postaju prvi poligoni u novom državnom okviru za političku vježbu uvijek prisutnih političara prilikom ženskih okupljanja,⁴⁵ pa su njihova stranačka oklijevanja bila ujedno i karakteristika ženskih udruženja. Ipak, izbor prezrenog imena imao je svog velikog poklonika, čija je stalna nesumnjiva podrška omogućila dugotrajnost i finansijsku stabilnost udruženja. *Zadruga Jugoslavenki* uvijek je bila “svjesna trenutka” te je uspješno sarađivala s drugim nacionalnim udruženjima,⁴⁶ jer su bila “jedino mjesto gde su nalazila dodira vjekovima zavađena braća i sestre”, ali svoj najznačajniji potez pokreću članice molbom regentu Aleksandru da se primi pokroviteljstva i da *Zadruga* kao svoju kućnu slavu može slaviti njegov rođendan. Dobivši dopuštenje marta 1920. godine, za šta je tadašnja predsjednica Natalija Jojkić primala čestitanja u Oficirskom domu,⁴⁷ sva vrata su im bila otvorena. Usmeno su regentu članice zahvalile prilikom njegovog dolaska u Sarajevo septembra iste godine,⁴⁸ a njihova obostrana saradnja godinama je trajala i zbog toga su im uvijek stizala priznanja. *Zadruga* je kredibilitet doživjela

⁴² “Klub Jugoslovenki”, *Srpska riječ*, br. 133, 22. 10. 1919, 3; “Zadruga Jugoslovenki”, *Srpska riječ*, br. 137, 28. 10. 1919, 3.

⁴³ “Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslavenki”, *Narodno jedinstvo*, br. 45, 16. 12. 1918, 3; “Sjednica Zadruga Jugoslavenki”, *Narodno jedinstvo*, br. 58, 30. 12. 1918, 3.

⁴⁴ Na glavnoj skupštini oktobra 1919. dat je prijedlog da se naziv vrati na početni – Zadruga Srpkinja, Hrvatica i Slovenki, što nije prihvaćeno. “Skupština dobrotvorno-prosvjetne zadruga Jugoslovenki”, *Narodno jedinstvo*, br. 216, 27. 10. 1919, 3; br. 217, 28. 10. 1919, 3.

⁴⁵ Budući radikal dr. Milan Nešković, ljekar, osnovao je u Brčkom *Dobrotvornu zadrugu Srpkinja, Hrvatica i Slovenki*. “Priposlano”, *Srpska riječ*, br. 9, 26. 3. 1919, 3.

⁴⁶ “Zabava Dobrotvor. Zadruga Jugoslavenki i Sokola”, *Srpska riječ*, br. 21, 3. 2. 1921, 3.

⁴⁷ “Regent pokrovitelj Zadruga Jugoslovenki”, *Srpska riječ*, br. 63, 27. 3. 1920, 2; “Čestitanja”, *Srpska riječ*, br. 64, 28. 3. 1920, 3.

⁴⁸ “Sastanak zadruga Jugoslovenki”, *Narodno jedinstvo*, br. 189, 16. 9. 1920, 3.

s ideologijom jugoslavenstva i njenim protežiranjem od režima 1929. godine, a za svoju kućnu slavu je nakon smrti kralja izabrala rođendan svoje dobrotvorke kraljice Marije.⁴⁹ Oslonac na vladarski dom i nacionalnu ideologiju protkanu patrijarhalnim obrascima činio je ovo udruženje pravim primjerom interesne, ideološke i političke saradnje s vlašću.

Čak je od samog formiranja *Zadruga* njihovo operativno djelovanje imalo obrazac i retoriku političkog obračuna s bivšim režimom. Primjer toga je obrazloženje mnogobrojnosti članica u formiranom privremenom odboru. Navedeno je da je razlog tome “što mora preuzeti u svoje ruke više domaćih uredaba, koje su sada u tuđim rukama.”⁵⁰ Po istom principu i “muškom modelu” smjene prethodne političke vlasti te u identičnom diskursu članice su provele likvidacionu skupštinu postojećeg *Gospojinskog društva (Frauenverein)*, formiranog 1885. godine, ponudile gospođama koje nisu Jugoslavenke pozicije u upravi, što su ove odbile ali su prihvatile članstvo, te izabrale novu mnogobrojnu upravu.⁵¹ Obol vlastite važnosti ojačale su ubrzo preuzimanjem prostorija ukinutog ženskog društva u Terezija ulici, gdje se mogla uspješno vršiti promocija statusa,⁵²

⁴⁹ “Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki u Sarajevu”, *Jugoslovenska pošta*, br. 2009, 9. 1. 1936, 5.

⁵⁰ “Prva je predsjednica tog odbora gđa N[atalija]. Jojkić, druga gđa. L[ucija]. Sunarić, pod predsjednice su gđe: Preindel (Slovenka), i Dimović; tajnice su gđe: Šiljak i Bergant; blagajnice gđe: R. Janeš i Radošević, a odbornice gđe: Pržulj, Mlinarević, Nježić, J. Truhelka, Ostojić, Popović, Figurić, Reich, Čurčić, st. Alkalay, Joka Besarović, Dvorniković, Ljubibratić, Hećimović i Babić.” “Sastanak sarajevskih gospođa”, *Narodno jedinstvo*, br. 2, 5. 11. 1918, 3.

⁵¹ Nova uprava: Lucija Sunarić i Natalija Jojkić; potpredsjednice: Vukosava Čuković i Slava Dimović; blagajnice Mila Mlinarević i Adela Drašković; tajnice: Jagoda Truhelka, Marija Knežević, Jelka Sklenar i Ivka Jaković; odbornice: Alkalaj Stefanija, Babić Dragica, Bašagić Fahrja, Baščaušević Atifa, Besarović Joka, Bohm Ilka, Brzović Bardaš Jelena, Bradač Zlata, Brakus Radmila, Cvjetković Persida, Čengić Šemsa, Čurčić Zehra, Denišlić Zulejka, Despić Darinka, Duškić Stana, Hrasnica Munira, Ivošević Angela, Jelavić Ivana, Jelić Jovanka, Janeš Ruša, Katić Jovanka, Kapetanović Munira, Kovačević Lena, Krešić Milka, Lalić Marica, Mandić Ljuba, Mijić Nina, Nježić Danica, Odović Sara, Ostojić Olga, Pavić Ludvina, Popović Mica, Popović Natalija, Petrović Ela, Perović Vilma, Preindl Milka, Prpić Zora, Pržulj Olga, Razuz Reza, Rajković Tata, Radović Sofija, Srškić Ana, Simić Persa, Šahinagić Hafa, Šiljak Joka, Smalcelj Ana, Šuler Marija i Živojnović Angelina. “Skupština ‘Frauenvereina’”, *Narodno jedinstvo*, br. 41, 14. 2. 1919, 3.

⁵² “Juče poslije podne priredile su naše Sarajke, gospođe i gospođice, žur u počast Engleskinjama bolničarkama. Tačno u četiri sata otpočeo je doček, jer je svečana dvorana Oficirskog doma bila

kao i formiranjem vlastite biblioteke, prezentujući valjda svoju prosvjetiteljsku ulogu.⁵³

U redove *Zadruga Jugoslavenki* ulaze ugledne gospođe, prvakinja po položaju porodice ili supruge predstavnika vlasti, vojske, vladajućih političkih partija, i to su bile sigurne osnove za njihov uspješan rad, potaknut i omogućen instrukcijama vlasti.⁵⁴ Prezimena članica u upravnom odboru *Zadruga* otkrivala su supružničku podršku već politički aktiviranih i preživjelih saborskih poslanika. Poziciju Natalije Jojkić, prve predsjednice s urbanim background-om,⁵⁵ ali i iskustvom članstva u udruženjima u vrijeme Monarhije,⁵⁶ preuzima 1924. godine Radmila Brakus,⁵⁷ supruga direktora gimnazije Steve Brakusa, “koja je sa svojom energijom, inicijativom i

već dupkom puna ženskinja i nešto gospođe i srpskih oficira. Na nogama su se saslušale redom ove hime: srpska, hrvatska, slovenačka, engleska i francuska. Zatim se je razvezlo prvo kolo: starosrbijanka, koje je na opšte uveselenije poveo časni starina g. Vojvoda Stepa Stepanović. Divno je bilo vidjeti dvoranu punu šarolikih libadeta, dimija i srmali jelečeta. Gotovo sve žene i djevojke bile su u narodnoj nošnji. Poslije posluživanja zaredala su kola i starine igre. Engleskinje su bile okićene čevrmama. Veselje je potrajalo do u noć. “Žur u oficirskom domu”, *Narodno jedinstvo*, br. 25, 27. 1. 1919.

⁵³ Dom Jugoslovenki nalazio se u bivšoj Racherovoj kući, u ulici Terezije br. 7. “Zadruga Jugoslovenki osniva društvenu biblioteku”, *Narodno jedinstvo*, br. 66, 16. 3. 1919, 3.

⁵⁴ Na inicijativu gđe Ele Hadžić, supruge generala Hadžića i počasne predsjednice *Zadruga Jugoslovenki*, održan je sastanak sarajevskih gospođa koji se zalagao za pomoć ruskim emigrantima. “Akcija gđe Hadžić”, *Srpska riječ*, br. 256, 21. 12. 1920, 3.

⁵⁵ Natalija Jojkić bila je kćerka nekadašnjeg podnačelnika Sarajeva Riste Besarovića i supruga dr. Milana Jojkića, ljekara, saborskog poslanika, člana Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu 1918. godine, dugogodišnjeg člana vladajuće Radikalne stranke, člana ljekarske komore, Anglo-amerikanskog kluba itd.

⁵⁶ Pod pokroviteljstvom baronice Pinter osnovana je Zadruga domaćica 1911. godine, u kojoj su N. Jojkić i Jagoda Truhelka bile članice Odbora. Ostale uglednice bile su: Babeta Berković, Ilka Bohm, Mileva Despić, Antonija Freitag, Natalija Jojkić, Mileva Kaluđerčić, Lena Kovačević, Tereza Racher, Eva Seidenfeld, Majka Salom, Jelena Samardžija, Lucija Sunarić, Jelena Tandarić, Marija pl. Vančaš; gospođice: Danica Bruckner i Jagoda Truhelka; te gg.: Fehim ef. Čurčić, Sćepan Grdić, Ivan Kurtović, dr. Srećko Maisatz i dr. Mehmed Spaho. Poslije prve skupštine izabrani odbor se ovako konstituisao: predsjednica Eva Seidenfeld; potpredsjednici: I Fehim ef. Čurčić, II Jelena Tandarić, III Jelena Samardžija, IV Majka Salom; tajnice: Lena Kovačević i Danica Bruckner. “Zadruga domaćica”, *Sarajevski list*, god. XXXIV, br. 131, 20. 6. 1911, 2.

⁵⁷ “Zadruga Jugoslovenki”, *Večernja pošta*, br. 1019, 24. 11. 1924, 5.

vezama podigla Društvo”, a Jojkićka je postala počasna predsjednica, kao i supruga generala Hadžića, glavnokomandujućeg II armijske oblasti smještene u Sarajevu. Naslijedila ju je 1927. godine Hermina Dizdarević,⁵⁸ da bi sljedeća predsjednica Danica Ikonić,⁵⁹ “ustoličena” 1930. godine,⁶⁰ postala dugogodišnja predsjednica *Zadruga* (1931–1941) “jer je tu funkciju vršila na opšte zadovoljstvo i sa uspjehom”. Supruge iz viših društvenih krugova ne samo da su postajale predsjednice “matičnih” udruženja, članice odbora i drugih ženskih društava, često počasne članice,⁶¹ nego i dobrotvorke i prilježne pratiteljice svečanih okupljanja i manifestacija svih ženskih udruženja. Obzirom da je bio uzak društveni krug iz kojeg su se mogle regrutovati, a brojnost ženskih udruženja značajna, često je dolazilo do prelaska iz jednog u drugo udruženje, odnosno cirkulacije istih lica. “Šetanje” po vrhovima ženske društvene ljestvice gospođe Brakus predstavlja pravi primjer ondašnje “preletačice”. Poziciju predsjednice nakon *Zadruga Jugoslovenki* stekla je u *Materinskom udruženju*, *Udruženju jugoslovenskih domaćica* i *Društvu prijatelja umjetnosti Cvijeta Zuzorić*, pa je kao takva stigla i u audijenciju kod kraljice.⁶² U ambiciji za društvenim probojem i pozicioniranjem u hijerarhiji ženske zajednice Sarajeva gotovo je u stopu pratila gospođa Ikonić, članica brojnih odbora ženskih udruženja, a “prosvjećivanje” se iscrpljivalo u samopromociji.

Pokazalo se da funkcija društva nije prosvjećivanje ženske populacije, pa ni obrazovanje, nego ideološko “poštapanje” i na najnižoj razini prožeto konzervativnom paternalističkom i sveprožimajućom patrijarhalnom

⁵⁸ Nažalost, osim pripadnosti *Zadruzi*, o Hermini Dizdarević nemamo nikakvih drugih podataka. “Kako je postala zadruga Jugoslovenki”, *Jugoslavenski list*, br. 1934, 12. 12. 1927, 5; “Dobrotvoke siromašnih đaka”, *Večernja pošta*, br. 2238, 10. 12. 1928, 5.

⁵⁹ Danica Ikonić bila je supruga Tanasija Ikonića, u drugoj polovini tridesetih godina zamjenika predsjednika vrhovnog suda, potom predsjednika kasacionog pa apelacionog suda u Sarajevu.

⁶⁰ “Skupština zadruga Jugoslovenki”, *Jugoslavenski list*, br. 267, 18. 11. 1930, 4.

⁶¹ Na 19. glavnoj skupštini Zadruga za počasnu predsjednicu izabrana je banica Mila Lukić. “Dobro-tvorno-prosvjetna Zadruga Jugoslovenki”, *Jugoslovenska pošta*, br. 2358, 3. 3. 1937, 5.

⁶² Sa R. Brakus u posjeti je bila i Franka Jeličić. “Sarajke u audijenciji kod Kraljice Majke”, *Jugoslovenska pošta*, br. 54, 5. 3. 1935, 5.

kontrolom države, čija se moć iskazala u sposobnosti da usmjerava ovo žensko udruženje formirano samoinicijativno i mimo međunarodnih pravila, ali koje je djelovalo u skladu s očekivanjem, te prihvaćenim pravilima vlasti. Zauzvrat su članice, a posebno one na rukovodećim pozicijama, dobijale za njih značajan djelić društvene moći.

b. Primjer odnosa sarajevskog *Ženskog pokreta* i *Jugoslovenskog ženskog saveza*

S optimizmom svojstvenim poslijeratnim društvima i stavom da je pismenost prvi preduslov prosvjećenosti i napretka, vlast je apelovala na sve obrazovane građane, naročito učitelje i sveštenike, da osnivaju analfabetske kurseve, pozivajući ih na njihovu patriotsku dužnost,⁶³ proglašavajući time načelnu mobilizaciju svih snaga u društvu koje mogu omogućiti brži izlazak iz stanja nepismenosti.⁶⁴

Mada nisu direktno pozvane, žene su se odazvale, kao što su bile potaknute zahtjevima međunarodnih ženskih udruženja pred mirovnu konferenciju da podnose svoje društvene programe tražeći kod zakonodavne komisije skraćanje radnog dana, jednake zarade i porođajni dopust. Ovaj posljednji zahtjev bio je ugodan ušima lokalnih tradicionalista i čuvara patrijarhalnog poretka,⁶⁵ koji su jedino shvatili zahtjev o zaštiti materinstva

⁶³ "Suzbijanje analfabetizma u našem narodu", *Narodno jedinstvo*, br. 32, 4. 2. 1919, 3.

⁶⁴ Prema popisu iz 1910. godine procenat nepismenog stanovništva u Bosni i Hercegovini iznosio je 87,84%, a procenat nepismenih žena bio je 93,35%. *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1912, LIV, LVI.

⁶⁵ U svom prvom, programskom broju list Radikalne stranke koja će biti najduže na vlasti iskazao je takav stav: "U ovim uslovima opšte društvene poremećenosti osjeća se neka naročita težnja ...ženskom svijetu da se oslobodi od izvjesnog tereta tradicionalnog ... Raspojasanost i surovost muškaraca koju je donio rat sa sobom i ona teška stradanja, dovela su naš ženski svijet do negativne emancipacije, do negiranja postulata prirodnih. Otuda dolazi ona deruta društvenog morala i čovječanskog ponosa, koji se opaža u svakoj prilici gdje stupe u saobraćaj muškarac i žena. To se opaža na svim mogućim igrankama, zabavama, maskiranim i nemaskiranim, balovima, gostionicama i na ulici. Zadovoljenje strasti i individualni prohtjevi zadovoljstva postali su mjerilom po kome se mjeri 'vrijednost' života i sreće u njemu, a zaboravlja se potpuno na skupnost, na društvo." "Novi život!", *Srpska riječ*, br. 1, 15. 3. 1919, 2.

te su ga zvanično podržali budući da su “žene kulturnoga zapada pokazale da pravilno shvaćaju svoj položaj i zadaću u životu ljudskom, koji im je priroda namijenila.”⁶⁶ Iskazana, blago je reći, nelagoda ovih dušebrižnika povećala se s osnivanjem *Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava* u Beogradu 14. aprila 1919, koje je tražilo, između ostalog, izjednačenje društvenog položaja žene s muškarcem, akciju opismenjavanja, naročito na selu, držanje edukativnih predavanja, ali i podizanje domaćićkih škola i podizanje moralnog i kulturnog značaja porodice. Podružnica istog društva osnovala se i u Sarajevu 10. septembra iste godine i predstavila širok spektar svojih zadataka.⁶⁷ Kako izvještaj osnivačkog skupa govori članice su “riješile da Beogradsko Društvo priznamo kao svoju centralu, ali do ove skupštine nije nam uspjelo držati s njima stalnu vezu, te smo mi radile, prema usvojenom programu samostalno.” Da su prilježno počele da rade govori podatak da su od osnivanja *Društva* do prvog izvještaja centrali održale 37 sjednica i jednu glavnu skupštinu. Specifikum u izvještaju bio je da “tako reći ćutke je usvojen princip da nam ne treba mnogo snage trošiti oko toga da najprvo stvorimo kapital, kao što čine većina društava kod nas”,⁶⁸ što će biti značajno za dalju elaboraciju kontradiktornosti u djelovanju udruženja.

⁶⁶ “Zahtjevi žena na konferenciji mira”, *Srpska riječ*, br. 16, 21. 3. 4. 1919, 2.

⁶⁷ Najavljeni su kursevi za analfabete, kursevi za književnost, geografiju i istoriju, kursevi za ruski, francuski i engleski jezik, kursevi za kućanstvo, kursevi o higijeni, a specijalno o higijeni žene, kursevi o gojenju dojenčadi i djece uopšte, te zdravstveni kursevi o veneričnim bolestima i njihovom suzbijanju. U planu su bila predavanja o podizanju svijesti žene, suzbijanju alkoholizma, o tuberkulozi i njenom suzbijanju, itd. Jovanka Čubrilović preuzela je ulogu sekretara, Mica Popović zadužena je za blagajnu, Jelena Čubrilović i Simka Salom sekretarske poslove. Članice odbora bile su dr. Staka Bokonić, dr. Maša Živanović, Cvijeta Cihlar, dr. Berta Bergman, Mara Jakšić, Joka Šiljak, Gabrijela Krnjić, Jagoda Truhelka, Rasema Bisić, Radojka Đokić, Daša Krulj, Stojka Čajkanović, Hasnija Berberović, Danica Latas, Mitra Morača, Vojislava Janković, Vukosava Čuković, Josipa Gol i Rosanda Sušić. “Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava”, *Srpska riječ*, br. 118, 1. 10. 1919, 1–2.

⁶⁸ Jov.[anka] Čubrilović, “Izveštaj Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava – Sarajevo”, *Ženski pokret*, br. 4–5, 8 / 9. 1920, 30. Sarajevski *Ženski pokret* osnovao je do 1923. godine svoje podružnice u Travniku, Livnu, Bugojnu, Visokom i Bosanskom Brodu. N. Božinović, *Žensko pi-tanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 113.

Svoju prosvjetiteljsku misiju masarikovskom metodom sitnog rada narodnog prosvjećivanja putem analfabetskih kurseva društvo nije moglo od samih početaka da ispuni budući da su otpor i odsustvo zainteresovanih polaznika bili opšti.⁶⁹ Prijavilo se svega 123 nepismenih,⁷⁰ ali je jasno u izvještaju uočeno da je država ona instanca koja bi planski trebala voditi projekat opismenjavanja stanovništva, dok su sve slične akcije samo palijativne mjere. Važno bi na ovom mjestu bilo uočiti paradoks, odnosno intenciju društva da se iskorijenjivanje analfabetizma i uopšte vođenje prosvjete kao “prve borbene linije” prosvjećivanja prepusti ženama, uprkos važećem građanskom zakoniku u Kraljevini koji ih je tretirao kao nerazumna bića te ih kao takve proglasio odgovornima za (ne)uspjeh, a s druge strane, da im je bila osporena punopravnost u građanskom društvu.⁷¹ Sljedeći momenat je zapažanje iz drugog izvještaja sarajevskog *Ženskog pokreta* da je “borba za hlebom ubila svaku volju za intelektualnim radom ili su krivi poslodavci (jer to je većinom radni svijet) te ne upućuje svoje osoblje na ovake tečajeve.”⁷² Iskorak iz klasnog okvira pokazao je da *Društvo* nije bilo neosjetljivo na položaj radnica i ranokapitalističko izrabljivanje, a i ono samo je kuburilo

⁶⁹ “Tečaj je besplatan, a ipak odziv je bio nikakav,” “Nepismenost”, *Srpska riječ*, br. 206, 11. 10. 1921, 3.

⁷⁰ “Naše društvo ipak misli da je i mala pomoć bolja nego nikakva, pa je održalo sedam analfabetskih tečajeva: 2 u duhanskoj fabrici, 2 u čilimarskoj fabrici, 2 u zemaljskoj bolnici, 2 u zatvoru okružnog suda i 1 u IX osnovnoj školi za služavke i ostale nepismene. Ove tečajeve drže učiteljice: u duhanskoj tvornici gđice Ljubica Ljubičić i Mileva Gaković, u čilimskoj g-dice Vojislava Janković i Josipa Gol, u zatvoru Katarina Jerinić, u IX školi Radojka Đokić, a u bolnici Sofija Maljković.” Jov.[anka] Čubrilović, “Izveštaj Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava – Sarajevo”, *Ženski pokret*, br. 4–5, 15. 8. 1920, 31.

⁷¹ Zakonik je udatu ženu svrstao u kategoriju onih koji su “uma lišeni, raspikuće sudom proglašene, propalice i prezaduženici kojih je imanje pod stecište potpalo.” Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, “Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. Veka*, 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998, 15–17.

⁷² U izvještaju se navodi da “analfabetski tečajevi – nisu zadovoljili pored sve požrtvovanosti kolegistica” – Daše Krulj, Simhe Salom i Raseme Bisić, učiteljica IX narodne osnovne škole; gđice Vojnović, učiteljice V narodne škole – a čiji kursevi nisu uspjeli i zbog nemara i indolencije. Vojislava Janković, “O radu društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava – Sarajevo”, *Ženski pokret*, sv. 6, 6. 1923, 268.

s novcem jer su subvencije izostajale, pa su članice odbora išle po bankama i skupljale priloge, a donacije dobrotvora više su bile moralna podrška. Mada je *Društvo* intervenisalo u ime udatih učiteljica radi njihovog polovičnog dodatka, ono je istovremeno osnovalo Kancelariju za namještanje ženskinja, čime se pretvorilo u berzu ženske radne snage, pa je najavilo da ovim činom treba korigovati i svoja pravila.

Međutim, glavna zamjerka početnom radu *Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava* upućena je tonovima sklonim posljeratnom pomirenju, a koji su na brutalan način diskvalifikovani teškom nacionalističkom retorikom.⁷³ To samo pokazuje da su od samog početka djelovanja istaknute članice ženskih udruženja bile etiketirane po raznim osnovama, proglašavane društveno neprihvatljivim i da se javno mnijenje pozivalo da ih isključi iz javnog prostora i prokazuje kao *drugačije / druge*, dajući im negativnu moralnu dimenziju. Razornija strana ovog procesa bilo je i uključivanje samih članica ženskih udruženja u te konstruisane obračune tako da je perfidna artikulacija nezadovoljstva protivnikâ ženskog entuzijazma i aktivizma, koji su za njih krenuli ovakvim nepredvidim tokom, postajala povremeno opšta društvena klima.

Ogledni primjer jednog takvog pokušaja obračuna bio je početkom tridesetih godina skandal izazvan “pokroviteljstvom” *Jugoslovenskog ženskog saveza (JŽS)* nad kartanjem. Naime, uz dozvolu neimenovanog ministarstva i u sporazumu s francuskom firmom Junakar *JŽS* je razaslao svim ženskim društvima u zemlji “toplu preporuku” da distribuišu karte za igru uz vlastitu proviziju. U tekstu jednog sarajevskog dnevnog lista koji je otvorio

⁷³ Govornica je navela da “(...) ‘osuđuje huškanje na one, koji su za bivšeg austro-ugarskog režima radili u njegovom smislu, jer su bili na to prisiljeni.’ Ovo znači otvoreno braniti crno-žute i skidati s njih odgovornost za sva ona strahovita nedjela protiv Srba. Ovako može da govori svak samo ne Srpkinja, a po gotovo ne bosanska Srpkinja. U ostalom G-đa Šiljak javno je govorila u Sarajevu, da ona nije Srpkinja nego Jugoslavenka (kao da jedno isključuje drugo) i protiv nje su ustale sve Srpkinje. Dalje je G-đa Šiljak govorila protiv strančarstva, a ona je sama najzagriženija, anti radikalka i kao takova agitovala je u sarajevskim selima protiv radikala. (...) Mi prepuštamo našim Srpkinjama da one obračunaju s onim, koji brane crno-žute i koje se odriču srpskoga imena. Mi sa svoje strane jedino konstatujemo, da ona koja ovako misli i javno govori ne može da zastupa naše Srpkinje.” “Govori G-đe Jovanke Šiljak”, *Srpska riječ*, br. 118, 3. 10, 1919, 3.

ovaj “slučaj” ukazuje se na sve rašireniju “epidemiju” igranja kartama po kućama, i to prisutnu u svim slojevima društva, pa se navodi da je poznato da se i u otmjenim kućama igraju karte od popodneva do zore sljedećeg dana. Sramota i grijeh, kako se u samom naslovu navodi “majki-hazarderki”, odnosno vrha JŽS, bili su u namjeri da se ovo društveno zlo materijalno iskoristi. Dodatnu zaprepaštenost izazvala je činjenica da su likovi na kartama bili obučeni u “naše” narodne nošnje, pa se čak nagovijestilo da “lica predstavljaju čak i neke istorijske likove.”⁷⁴ Drugi dnevni list detaljnije upoznaje javnost s ovim slučajem. U ciničnom tonu donosi tekst u kome se apostrofira: “Jugoslavenski ženski savez odlikovao je današnju ženu osobitim načinom, pružajući joj ulogu propagatora i prodavača karata za igranje pod markom ‘JŽS’, a u svrhu izvođenja svojih velikih nacionalno-humanih ciljeva.” Osim toga, list navodi da je JŽS “predlagao u proljeće prošle godine da se zatraži od nadležnih vlasti sve kladionice pri konjskim trkama, nogometnim utakmicama i t. d”, što je značilo da je Savez tražio dio dobiti od navedenih “igara na sreću”. Kako se sarajevski *Ženski pokret* usprotivio ovom prijedlogu “dokazujući, da prihod stečen na taj način nije dostojan današnje žene niti je konzekventan principima Saveza jugoslovenskih ženskih društava”, javila se ova misao o izdavanju karata, o čemu članice Saveza nisu bile obavještene, pa nije bilo moguće uputiti prigovor toj ideji s vrha organizacije. O svemu se doznalo prilikom posjete Sarajevu predsjednice JŽS, kada je sigurno bilo više riječi o tome, ali očigledno se nije odustalo od plana pokroviteljstva. Nakon toga je predsjednica sarajevskog ženskog pokreta dr. Maša Živanović “kao i neki prijatelji žene i naroda svoga” odlučno u javnosti napala takvo djelovanje JŽS “u nadi da će i sam Savez uvideti tu zabludu i odustati od toga pothvata”, međutim bez posljedica. Distribucija karata se pokrenula, a proizvođač je nudio karte uz poziv svim ženskim udruženjima i pojedinim ličnostima da podrže ovu akciju u narodu. “Opominju se čak i neigrači da za uspomenu kupe karte sa figurama jugoslovenskih nacionalnih motiva.” U zaključku teksta sarkastično se navodi da novcem koji bi se prikupio “blažiće se bijeda i nevolja, kojoj je uzrok karta

⁷⁴ L. R., “Majke-hazarderke”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1350, 18. 11. 1933, 5.

sa markom JŽS.” Obzirom da je kartanje porok koji je uzrok mnogim porodičnim i društvenim dramama i propastima, izražava se nada da će društvo naći načina da sa sebe spere ljagu.⁷⁵ Sa sjednice sarajevskog ženskog mjesnog odbora *Gajreta* takođe je upućena osuda ovog postupka JŽS,⁷⁶ kao i iz *Zadruga Jugoslavenki*, koja je tražila da se karte povuku.⁷⁷

Izjava predsjednice JŽS Leposave Petković,⁷⁸ data dvije sedmice kasnije i objavljena na drugoj stranici lista, a ne kao obično u gradskim vijestima, samo je produbila raskol. Tu se navodi kako ona smatra da se “(...) ‘ženski savez nije ni malo ogriješio o moral, kad je prihvatio ponudu firme *Junakar*. Likove na kartama treba da pregledaju stručnjaci i da izjave je su li to kopije naših historijskih ličnosti.” Uz to je i insinuirala da sarajevske ženske organizacije nisu jasno iskazale neslaganje s pokroviteljstvom nad kartama.⁷⁹ Jasno je ipak iz demantija da su veze između ženske centrale i provincijskog odbora negdje “škripale” i da su se vjerovatno sarajevske delegatkinje priklonile većini u prestolnici idući putem emancipacije / otuđenja od vlastite baze, odnosno da se izdvajao sloj “vodećih” članica koje su se brinule o vlastitoj društvenoj afirmaciji ne sukobljavajući se s centralom. Međutim, na sjednici kancelarije JŽS u Sarajevu, kojoj su prisustvovalе predstavnice svih ženskih društava, upućen je protest, ali su nakon burne rasprave sve prisutne članice sarajevskog *Ženskog pokreta* nezadovoljne nerazumijevanjem napustile sjednicu. Ali opet odgovor Petkovićke bio je da je “zaključak o

⁷⁵ “Uloga žene u kockarstvu”, *Jugoslavenski list*, br. 284, 19. 11. 1933, 5.

⁷⁶ “Muslimanke protiv kartanja”, *Jugoslavenski list*, br. 288, 24. 11. 1933, 5.

⁷⁷ “I Zadruga Jugoslavenki protiv Ženskog saveza”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1380, 13. 12. 1933, 5.

⁷⁸ Leposava Petković-Maksimović je 1925. godine bila “profesor Druge ženske gimnazije u Beogradu, predsednica Podmlatka *Crvenog krsta*, predsednica *Narodnog ženskog saveza* i predsednica *Ženske male atante*, i. t. d. i t. d.”, *Žena i svet*, br. 12, 15. 12. 1925, 1.

⁷⁹ Uz napomenu da društvo *Kneginja Zorka* nije istupilo iz Saveza samo radi ovih karata L. Petković navodi da su neka sarajevska društva uložila protest, “ali kad se o toj stvari raspravljalo na plenarnoj sjednici Ženskog saveza delegatkinje iz Sarajeva nisu odvojile mišljenje, a kako su delegatkinje referisale u Sarajevu upravi nije poznato, samo zna, da od mjeseca aprila dosad nije primila nikakvog protest iz Sarajeva. Zašto se protestuje tek sada, kad je povedena kampanja u javnosti? Da se znalo za to prije, stvar bi na vrijeme bila likvidirana.”, “Sarajevske žene i igraće karte”, *Jugoslavenski list*, br. 303, 13. 11. 1933, 2.

prilogu od prodaje karata donesen punovažno.” Sljedeći dan na sastanku *Ženskog pokreta* donesen je zaključak o izlasku sarajevskog odbora iz članstva ove krovne ženske organizacije u zemlji. Iz izvještaja s ovog sastanka saznaje se da je ogorčenje bilo dodatno pojačano dobacivanjem Leposave Petković da se predsjednica sarajevskog *Ženskog pokreta* dr. Maša Živanović “služi austrijskim metodama”. Kako L. Petković nije povukla izrečenu izjavu na traženje M. Živanović, to je i bio povod napuštanja sjednice. Dr. Maša Živanović opservirala je to sljedećom izjavom: “Ženski pokret djeluje punih 15 godina u Sarajevu, (...) ne radi ništa skriveno i njegove sve istupe i rad na svim poljima odobrila je sva sarajevska javnost, pa se dotične riječi gđe Petković odnose i na Sarajevo.”

Na veoma žustroj debati koja se pokrenula na ovom sastanku *Ženskog pokreta* bilo je članica koje su opravdavale Leposavu Petković, poput Vide Čubrilović, a i Radmila Brakus navela je da “uprava Saveza ne može oprostiti Ženskom pokretu svom mezimčetu, koji je išao da savezne stvari raspravlja u javnosti, a ne u krugu samog Saveza”. Sastanak, koji je također jedan broj gospođa napustio, završen je zaključkom da se povuku iz JŽS, dok on ne povuče odluku o izdanju karata.⁸⁰ Sladunjavo pozivanje na značaj i prednost paternalističkog obrasca djelovanja Saveza nije urodilo plodom, što se vidjelo u obrazloženju odluke iz izvještaja tajnice

⁸⁰ Malo o atmosferi sa sjednice: “Gđica Čubrilović govori ponovno i kaže da gđa dr. Živanović nije čula drugog dijela rečenice gđe Petković, koja se uostalom pred 20 članica izvinula. Gđa dr. Živanović tražila je, da joj gđa Petković dođe lično u Pokretove prostorije i da se izvini. To međutim nije trebala tražiti od jedne gospođe već u godinama i k tome umorne od puta, a pored svega toga gđa Petković u taj čas nije mogla napustiti sjednicu. Od starosti se traži bar trezvenost i takt! odgovara gđa dr. Živanović. Gđa Danica Ikonić konstatuje, da se gđa Petković još sinoć izvinula, pa ne bi trebalo više od toga praviti pitanje. Upravo tri put! Ustraje u svojoj tvrdnji gđa Brakus. Zatim govore gđe Sušić, dr Radulaški, Zora Ilić i dr., pa se na koncu zaključuje da se upravi Saveza uputi dopis u kome će se tražiti satisfakcija za izraze gđe Petković. Sa ovim se nisu složile pretstavnice sarajevske kancelarije Saveza, koje napuštaju dvoranu, a za njima izlaze još neke gospođe.” “Ženski pokret privremeno istupio iz J. Ž. Saveza”, *Jugoslavenski list*, br. 315, 29. 12. 1933, 2; “Advokatiće” Saveza R. Brakus i J. Čubrilović bile su i članice uprave Saveza, uz Herminu Dizdarević, Veru Krsmanović i Borku Lalić. Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), Fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena (dalje: UUOŽ), 1024, kut. 2, sign. 1/67, “Godišnja skupština Jugoslovenskog ženskog saveza u Zagrebu 30. oktobra 1930.”

dr. Smilje Kršić koji kaže “da Ženski pokret ne može dozvoliti da jedno takovo eminentno zlo kao što je karta, bude pod protektoratom ženskih društava, jer Ženski pokret stoji na stanovištu da ženska društva moraju prije svega vršiti moralni uticaj na sredinu u kojoj djeluje. Pokret odlučno ustaje protiv toga da se za ciljeve ženskih društava iznalaze novčana srestva na način koji je suprotan njihovim moralnim principima.”⁸¹ Ne odustajući od etičke dimenzije s kojom se nije moglo kalkulisati, sarajevski *Ženski pokret* se i pod pritiskom potvrdio kao orijentir za buduće djelovanje u kontekstu prosvjećivanja žene, odnosno formiranja samosvjesne ženske zajednice s temeljnom pretpostavkom o zaštiti vlastitih prava i vrijednosnog sistema. Predsjednica dr. Maša Živanović dobila je punu podršku članica, a odlučnost da se istraje u namjeri da se skine ljaga potvrđuje i istup iz JŽS.⁸² U istom cilju je i odsustvo sarajevskih članica *Ženskog pokreta* s mitinga u Beogradu povodom redukcije ženskih mjesta na činovničkim pozicijama u organizaciji JŽS, mada su u znak otpora ovoj državnoj instrukciji pripremale sarajevski miting i rezoluciju tim povodom.⁸³ Sagu o kartama u javnosti je nastavila gđa Petković u intervjuu datom na njeno traženje, a iz prostorija hotela Evrope, gdje se smjestila sa svojom pratiljom, sekretaricom JŽS gđom Kovačević. Ne vidjevši ništa sporno u prodaji karata Petković je navela da je odavno prisutna ideja da se humanitarna društva bave prodajom nekog proizvoda i time omogućavaju svoj humanitarni rad, te je kao primjer navela podmladak *Crvenog Krsta*, čija je ona predsjednica, koji se bavi prodajom automata za čokoladu. “Od prihoda ovih automata mi smo prošle godine ishranili 39.800 siromašne školske djece. I baš djeca iz Bosne najviše su od toga imala koristi. Istina isprva je javnost bila skočila protiv tih automata, pa i sami neki učitelji, ali kada se vidjela velika korist od te akcije, niko nam nije više ništa spočitavao. Zajedničke đачke kuhinje koje smo otvorili od prihoda

⁸¹ “Ženski pokret privremeno istupio iz J. Ž. Saveza”, *Jugoslavenski list*, br. 315, 29. 12. 1933, 2. (istaknuto u originalu. – op. a.).

⁸² “Ženski pokret istupa iz J.Ž.S.”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1380, 13. 12. 1933, 5.

⁸³ Dr. Smiljana Kršić, “Rad Ženskog pokreta u Sarajevu u 1933 god.”, *Ženski pokret*, maj–juni 1934, 39.

automata imale su ne samo svoju prehrambenu zadaću, već i nacionalni zadatak, približavanje i upoznavanje djece raznih vjeroispovijesti.” Nakon ovakvog uvoda Petković je navela da “Sretstva našeg JŽS su minimalna, jer svaka članica plaća tek 1 dinar, a i taj se dinar često teško ubere. (...) Mi sa tim kartama inače nemamo ništa: niti ih prodajemo, niti forsiramo prodaju. Mi samo primamo novac, bez ikakvog truda i angažovanja.” Nakon napomene da to nije njihova izvorna ideja, nego su je posudile iz Turske i Rusije, Petkovića se pozvala na autoritete s beogradskog univerziteta (prof. umjetnosti dr. Vladu R. Petkovića, historičara dr. Vladimira Ćorovića i dr. Stanoja Stanojevića, arhitekta Peru Popovića, slikara Uroša Predića), koji su osporili sličnost likova na kartama “naših vladara i svjetitelja iz srednjeg vijeka.” Nakon ove argumentacije, kojom se osporavaju optužbe o vrijeđanju osjećaja pijeteta “**prema našim nacionalnim svetinjama**”, slijedilo je pitanje kako su baš našle karte kao izvor prihoda za socijalne svrhe, a intervjuisane gospođe su “složno odgovorile”: “**To se u današnje vrijeme našlo kao najbolje!** (...) Uostalom, izrada ovih karata je i bolja i skuplja, pa ove karte neće doći u ruke sirotinje, nego onih, koji imaju suviška; u kojih prečiće.”⁸⁴ Elitne članice su svojom porukom iskomunicirale ne samo lični i stav svoga udruženja nego i pokazale zajednici set vrijednosti koje promovišu u maniru oportunističke malograđanštine i društvenog konformizma, usmjeren isključivo na racionalnu efikasnost izabranih utilitarnih i time “ispravnih” rješenja. Transparentno iskazivanje diskursa vladajuće ideologije i pojednostavljenje stvarnosti je u tom momentu od strane uglednih predstavnica *Saveza* bilo eksplicitno – u formi rituala (naručeni intervju, elitni hotel) koji je definisao poziciju osobe koja ga vodi, uz prатnju koja je simbolično i dodatno podupire, te je čitav scenario trebao da osnaži uvjerljivost i djelotvornost izgovorenog.⁸⁵

⁸⁴ “Ovakav aranžman nije naša originalna ideja. U Turskoj je na pr. već odavno ‘Crveni polumjesec’ imao monopol na igraće karte, od koga je prošle godine imao 169.680 turskih lira. U Rusiji pod caricom Marijom Feodorovnom izdržavale su se od ovakih prihoda bolnice i internati i niko nije tome išta zamjerio.” “J. Ž. S. odreći će se prihoda od ‘nacionalnih’ igračih karata”, *Jugoslavenski list*, br. 315, 29. 12. 1933, 6. (istaknuto u originalu. – op. a.)

⁸⁵ M. Fuko, *Poredak diskursa*, 30.

Kako je već u uvodu rečeno, principi liberalnog feminizma, uronjeni u vladajući poredak i materijalizovani organizovanim mrežama ženskih udruženja, imali su za načelan cilj emancipaciju žene te borbu za ostvarenje njenih prava na humanim osnovama, a pokazalo se da djeluju na istim principima liberalne ideologije, hijerarhije, supremacije i samovolje na kojima djeluje i sistem te participiraju u generiranju ženske represije i u vlastitim redovima, reprodukujući kapitalistički duh i hipokriziju.

Iako je cijeli skandal polučio i podrugljive komentare u štampi, poput one u kolumni *Satir*,⁸⁶ ozbiljnija posljedica je bila što je na stranicama tog dnevnog lista kolumna pod nazivom *Ženski pokret* počela da se bilježi malim slovom. To je bio javni nagovještaj napada na ovu žensku organizaciju, u kojoj “vode riječ neudate žene, zatim puštenice, udovice, žene nesretne u braku i žene bez djece”. Istina zamagljena postojećim rigidnim predrasudama u maloj konzervativnoj sredini gdje svako svakog zna i gdje se nije sagledavao uzrok⁸⁷ nije se ni tražila, nego se ova tvrdnja ponavljala i naglašavala u cilju društvene diskreditacije. Očigledno da se diskurs “ženskog pokreta” pokazao dovoljno moćnim da izazove reakciju informativnog državnog ideološkog aparata i da krene s dnevnim dozama difamiranja *Ženskog pokreta* i konstruisanog moralizma, a, suštinski, potčinjavanja javnog mnijenja.⁸⁸ To je vodilo zaključku da su članice “protiv dosadanje forme bračne veze i familijarnog života”, odnosno protivnice braka i tradicionalne porodice,⁸⁹ te je trebalo da se udruženje diskvalifikuje kao nedostojno

⁸⁶ “Uostalom zašto se žene nebi kartale? Zar nijesu ravnopravne sa muškarcima? Kad se kartaju muškarci mogu i one, upravo treba da se kartaju više od muškaraca i da ih u tome nadmaše. Tim prije, što će eventualne gubitke (ni jedna još nije priznala mužu da je izgubila!) i onako platiti muškarci. To je i pravo. Ta i muškarci nijesu za drugo već da ... plaćaju cehove.” „Ženska posla”, *Jugoslavenski list*, br. 317, 31. 12. 1933, 9.

⁸⁷ Prema jednoj statistici UUOŽ-a od 12 pravnica, 5 je bilo neudato, 5 bez djece; od 70 profesorica 39 je bilo neudato i 15 bez djece, od 4 inženjerki 3 je bilo neudato, a i jedna udata nije imala djecu; od 22 ljekarke 7 je bilo neudato, a od udatih 4 je bilo bez djece. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – sekcija Sarajevo (dalje: UUOŽ), kut. 1, sign. 7/1935.

⁸⁸ Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos, 2018, 30.

⁸⁹ T. K., “Socijalne reforme i stav ‘ženskog pokreta’”, *Jugoslavenski list*, br. 290, 26. 11. 1933, 5.

društvene podrške. Javnost je bila “ogrорčena” što je čitav skandal krenuo uoči kongresa *Jedinstva slovenskih žena* u Beogradu i u momentu kada su Sarajevo posjetile pojedine delegatkinje s ovog skupa.⁹⁰ Ne može se reći ni da je sarajevskom *Ženskom pokretu* pomogla žestoka borba za ukidanje reglementirane prostitucije i depeše upućene klubovima poslanika i senatora da podrže antivenerični zakon,⁹¹ protesti protiv smanjenja dodataka ženama činovnicima,⁹² podrška ženskoj omladini za upis u srednje škole,⁹³ ali i stalno proklamovani stav o potrebi međusobne ženske solidarnosti. Premda je uskoro *JŽS* odustao od primanja “hazardnog” priloga za humanitarne svrhe od karata,⁹⁴ čini se ipak da se sarajevski *Ženski pokret*, i pored najava u štampi, teško vraćao u stare redove.⁹⁵ S istom *pobjedničkom* upravom svjesnom vlastite intelektualne odgovornosti nastavio je da ukazuje na moralni put kojim se išlo do nešto drugačije *zamišljene zajednice*.⁹⁶

Ipak, djelovanje *Ženskog pokreta* sve je više ličilo na žongliranje bez zra-ka jer su se pritisci na ovo društvo nastavili, kao i bojazan dušebrižnika da se eksport feminističkih ideja sve više vrši iz šeher-Sarajeva.⁹⁷ Tako je bilo

⁹⁰ “Akcija slovenskih žena”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1330, 13. 10. 1933, 3; “Boravak Jedinstva slaven-skih žena u Sarajevu”, *Jugoslavenski list*, br. 258, 20. 10. 1933, 4.

⁹¹ “Skupština za ukidanje prostitucije”, *Jugoslavenski list*, br. 289, 25. 11. 1933, 1; “Ženski pokret”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1367, 27. 11. 1933, 5.

⁹² “Treba li ženama Sarajeva ‘Ženski pokret’”, *Jugoslovenska pošta*, br. 810, 1. 2. 1932, 4; “Ograničenje ženskih službenika – nova uredba o organizaciji poštansko telegrafske i telefonske službe”, *Jugo-slavenski list*, br. 296, 5. 12. 1933, 5.

⁹³ S. Dujmović, *Pod državnim okriljem – istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini*, 213–215.

⁹⁴ ABiH, UOŽ, kut. 1, sign. 6,7/1934, “Pismo Leposave Petković sarajevskoj sekciji *Udruženja uni-verzitetski obrazovanih žena*, 31. 1. 1934.”

⁹⁵ “‘Ženski pokret’ vraća se u J. Ž. S.”, *Jugoslavenski list*, br. 3, 28. 2. 1934, 5; Iz zapisnika I konstituirajuće skupštine Jugoslavenskog ženskog saveza – sekcija za Drinsku banovinu, održane 22. aprila 1934, vidi se da *Ženski pokret* nije još bio prihvaćen. ABiH, UOŽ, kut. 1, sign. 33/1934.

⁹⁶ Upravu su činile: dr. Maša Živanović, Bosiljka Švrakić, dr. Smilja Kršić, Ljubica Pulješec, Katja Blažević, Leticija Damić, Savka Ilić, Kristina Kostić, Vojislava Janković, Tekla Kudramaček, Danica Latas, Milka Mičić, Leposava Rakočević, dr. Justina Stanimirović, dr. Ševala Zildžić, Gospava Jović, Milka Gajić, Jela Ostojić i Draga Mišpanović. “Skupština *Ženskog pokreta*”, *Jugoslavenski list*, br. 60, 13. 3. 1934, 5; Za novu predsjednicu *Ženskog pokreta* izabrana je dr. Smilja Kršić dvije godine kasnije. “Nova pretsjednica ‘Ženskog pokreta’”, *Jugoslavenski list*, br. 22, 26. 1. 1936, 5.

⁹⁷ “Eksport našeg – feminizma”, *Jugoslavenski list*, br. 57, 7. 3. 1936, 5.

sve do njegovog ukidanja aprila 1937. godine, jer se društvo “ogriješilo o član 3 svojih društvenih pravila, to jest da je prešlo određeni djelokrug.”⁹⁸ Predosjećajući ovakav razvoj situacije, na godišnjoj skupštini *Ženskog pokreta* ostala je zabilješka da su se zadnjih godina članice borile ne za prava nego za egzistenciju.⁹⁹ Suština ove zabrane bila je u sprečavanju dalje infiltracije komunističkih ideja, pa i članova, prijemčivih otporu narastajućim totalitarnim političkim sistemima i fašizaciji društva, a koja je bila osjetna od 1934. godine, kada je obnovljena Komunistička partija Jugoslavije.¹⁰⁰ Povod je bila diskreditacija sarajevskog *Ženskog pokreta* hapšenjem dvije članice njene omladinske sekcije, što je uzrokovalo izlazak članica iz straha od društvene kompromitacije.¹⁰¹

c. Primjer djelovanja sarajevskog *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*

U isto vrijeme dok je trajala ova za ženska udruženja ponižavajuća saga do Sarajeva je šest godina nakon osnivanja u Beogradu (11. decembra 1927) dopuzalo novo žensko društvo – *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena* (dalje: *UUOŽ*), u čijem su osnivanju učestvovalе prominentne žene beogradskog kulturnog i prosvjetnog kruga i koje je postalo sastavni dio međunarodne istoimene organizacije formirane odmah nakon rata.¹⁰²

⁹⁸ “Raspušten ‘ženski pokret’”, *Jugoslavenski list*, br. 82, 8. 4. 1937, 5.

⁹⁹ „I u tim i takvim prilikama naš ženski pokret, da bi mogao da životari ako već ne da živi punim životom, morao je skoro da se pritaji, da izbegava da se o njemu mnogo čuje i govori, da se odrekne za izvesno vreme borbe za politička prava žena i da se jedino bori da teško izvojevana prava žene na rad i zaradu brani uporno od onih, koji su potiskivanjem žena iz svih domena našeg javnog života hteli da reše jednu od najtežih posledica ekonomske krize – problem besposlice. Takve prilike izbacile su u prvi red na mesto političkih ekonomska pitanja ili bolje reći, pitanja same egzistencije”. N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 116.

¹⁰⁰ Vera Krstić-Galeb, “‘Ženski pokret’ u Sarajevu”, u: *Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*, tom I, Sarajevo: Istorijski arhiv, 1976, 237.

¹⁰¹ “Anonimne verzije su ukočile rad ‘ženskog pokreta’”, *Jugoslavenski list*, br. 271, 17. 11. 1936, 6.

¹⁰² Nakon inicijative engleskinje Karoline Spurdžen (Caroline Spurgeon) i Amerikanke Virdžinije Gildersliv (Virginia C. Gildersleeve), profesorica književnosti, zagovornica prisutnosti žena u obrazovanju i na javnim funkcijama, formirana je 1919. *Međunarodna federacija univerzitetski*

Kao strateški cilj udruženja navedeno je stvaranje prijateljskih veza među obrazovanim ženama u zemlji i inostranstvu, podsticanje na naučni rad, moralna i materijalna podrška u usavršavanju i zaštita njihovih interesa.¹⁰³ Praktično, to je bila borba za izjednačenje prava obrazovanih žena s kolegama u akademskom napredovanju, što je podrazumijevalo jednako vrednovanje rada, povezivanje i osnaživanje međunarodnih veza, potporu univerzitetski obrazovanom ženskom podmlatku,¹⁰⁴ jednom riječju solidarnost unutar jedne profesionalne i staleške društvene grupe u cilju podrške u javnom radu i promociji vlastitog društvenog značaja. Međutim, nesklad između postavljenih ciljeva, raspoloživih sredstava i navodne materijalne potpore, u izvještajima registrovanih aktivnosti dirigovanih iz međunarodnog upravljačkog centra, i stvarnih učinaka u praksi, pogotovo u provinciji, bio je vidljiv od samog početka.¹⁰⁵

Ipak, nakon Beograda, Ljubljane, Zagreba, Novog Sada, Šapca i Užica došao je red na Sarajevo pa je predsjednica UOOŽ Paulina Lebl Albala,¹⁰⁶ kao pratnja slovenskih žena, stigla početkom oktobra 1933. u sarajevsku posjetu te je iskoristila da se i tu organizuje ogranak ovog društva. Dočekana u organizaciji *Ženskog pokreta* u zbornici ženske gimnazije 13. oktobra 1933.

obrazovanih žena, čija je predsjednica Elen Gledić, docentica sa univerziteta u Oslu, bila idejna začetnica i pokretačica sekcije u Beogradu. Jelica Radosavčev, "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji – Sekcija Beograd", u: *Arhivski pregled*, br. 1, Beograd: Društvo arhivskih radnika SR Srbije, 1969, 198. 198–200; C. Spurgeon bila je predsjednica Međunarodne federacije 1920–1924, V. Gildersllev 1924–1926, a Ellen Gleditsch 1926–1929. Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena (dalje: 158), fasc. 1, 9, "International Federation of University Women. Sixth Conference, Edinburgh, July 27th-Aug. 4th, 1932."

¹⁰³ *Pravila i program rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*, Beograd, 1928. 3.

¹⁰⁴ Detaljno o koracima osnivanja udruženja u Kraljevini, njihovim zadacima, organizaciji i djelovanju: Tamara Kosijer, "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927–1941", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021, br. 2, 295–312; Mirjana Obradović, "Udruženje Univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998, 252–262.

¹⁰⁵ S. Dujmović, "Tokovi promjena u XX vijeku – organizacijske osnove ženskih udruženja", 379, 383.

¹⁰⁶ Više vidjeti: Melina Rokai, "Paulina Lebl-Albala (1891–1967): between national movements and the feminist movement", u: *Lost in the Kaleidoscope. National Minorities in Yugoslavia*, ur. Božica Slavković Mirić, Enes S. Omerović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024, 323–360.

održala je predavanje o značaju ovog udruženja. Kako je od samog osnivanja prošlo turbulentnih nekoliko godina, a politička i društvena klima u cijeloj Evropi, pa i u Kraljevini potpuno se promijenila, predsjednica je naglasila da je u stvari vodeća ideja organizacije pacifizam, “stvaranje mogućnosti da se sva internacionalna pitanja riješe putem uzajamnog sporazumijevanja naroda a ne oružjem. Upoznavanje i zbližavanje naroda direktno ili indirektno je jedini put koji vodi ostvarenju te ideje.”¹⁰⁷ Očigledno da je aktuelnost suočavanja s narastajućim nacizmom i fašizmom dala društvu dodatnu ulogu te je ono pred novim zahtjevima pokleklo i dalo sebi novu zadaću koju nije bilo u stanju ispuniti. Mada je govornica naglasila da je mali procenat obrazovanih žena organizovan (od preko 2000 samo je 250 u *Udruženju*), apelovala je na formiranje podružnice. Tokom diskusije “čuli se i pesimistički glasovi, ali gđi Albali je ipak uspjelo da stvori optimističko naziranje na sarajevske prilike i da dokaže da sa dobrom voljom i energijom mogu se prekoračiti sve zapreke.” Tako je započeo rad *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* Sarajeva, predstavništva školovanih žena kojih je po nekoj statistici u tom momentu bilo oko stotinu,¹⁰⁸ te je izabran privremeni odbor s dr. Marijom Ballian.¹⁰⁹ Međutim, na konstituirajućoj skupštini, intervencijom ugledne gošće Julke Hlapec Đorđević, književnice, feministkinje i prevoditeljice, koja je kao predstavnica centrale održala i uvodno predavanje, za predsjednicu je izabrana Vida Čubrilović, viši sekretar Banske uprave.¹¹⁰

¹⁰⁷ “Organizacija univerzitetski obrazovanih žena u Sarajevu”, *Jugoslavenski list*, br. 253, 14. 10. 1933, 5.

¹⁰⁸ Od tog broja bilo je “60 filozofkinja, 22 ljekara, 14 pravica 1 inženjer agronomije, 1 inženjer šumarstva, 1 inženjer kemije, 1 doktor komercijalnih nauka.”, “100 akademski naobraženih žena”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1672, 28. 11. 1934, 4.

¹⁰⁹ U privremeni odbor su ušle dr. Marija Ballian, lekar; sekretar Gina Huša, profesor; kao članovi odbora Vida Čubrilović, pravica Radojka Manojlović ekonomista, te profesorice M. Kostić, Gašić Slavka, Đurić Ljuba, Ljepava Bosiljka, Karola Novak, Javorska Gallia, K. Urbah. “100 akademski naobraženih žena”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1672, 28. 11. 1934, 4; “Organizacija akademski obrazovanih žena u Sarajevu”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1329, 13. 10. 1933, 4; Na osnovu arhivske građe članstvo u privremenom odboru su potpisom potvrdile: Bosiljka Grdić, Slavka Rodić, Pešut Olga, Leposava Radovanović, Ljubica Radulović Ljerka Cvitković, Milica Starović, Olga Jovanović, Stevana Cvejić, Milica Živanović, Vera Šnajder, Bosiljka Ljepava, Ljuba Đurić, Hristina Kostić. ABiH, UUUŽ, kut. 1, sign. 39. /8499.

¹¹⁰ Potpredsjednica je bila dr. Balian; sekretarica prof. žen. gimn. Georgina Huša i prof. Ankica Žuljić;

Iskazana skepsa prisutnih bila je razumljiva zbog činjenice da su uglavnom sve obrazovane žene zainteresovane za javni rad već bile organizovane u *Ženskom pokretu*, koji je ipak stavio na raspolaganje i svoje prostorije i ponudio svoju saradnju,¹¹¹ te se stvaranje novog, srodnog udruženje činilo besmislenim, rasipanjem snage i rasplinjavanjem u odnosu na ciljani fokus.¹¹² Odlukom s vrha hijerarhijske strukture udruženja očigledno se namjeravalo ženski aktivizam svesti na njima odgovarajuću pravu mjeru, podjelom ih učiniti sebi prihvatljivijim i kooperativnijim, namećući im nove zadatke, te obesnažiti već artikulisanu borbu protiv društvene segregacije. Posebno su indikativni bili tadašnji glasovi u javnosti o “hiperprodukciji” inteligencije, već rečenom redukovanju ženskih radnih i činovničkih mjesta,¹¹³ smanjenju broja ženskih škola i broja upisanih srednjoškolki, jednom riječju sindromu “opasnosti od ženskih sukanja”, što je bila stalna tema protivnika ženskog izlaska u javni prostor u međuratnom periodu.¹¹⁴

blagajnica Hristina Kostić, prof. žen. gimn; članice odbora: prof. I muš. gimn. Karola Novak, dipl. fil. Lea Urbah, dipl. fil. Galja Javorska, sekretar apel. Suda Persida Vasić, prof. žen. gimn Lenka Kaluđerčić i prof. žen. gimn. Lepa Radovanović; zamjenice: mr. ph. Neda Milićević iz Državne bolnice, mr. ph. Herta Enge iz apoteke Vranešević, prof. II muš. gimn. Ljubica Vuković, prof. Persida Popović, dipl. fil. i dr. Radmila Hudak; nadzorni odbor: dr. Staka Bokonjić, dr. Katica Radulaški-Jakšić i dr. Delijanis. “Vesti iz sekcije Sarajevo”, Izvještaj UOŽ u Jugoslaviji, god. II, br. 8 i 9, 11 / 12. 1933, IAB, UOŽ, kut. 2, sign. 1933/54; “Konstituirajuća skupština Udruženja univerzitetski obrazovanih žena (sekcija Sarajevo)”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1365, 24. 11. 1933, 5; Umjesto dr. Radmile Hudak dokument pominje dr. Olga Vanjek iz Državne bolnice. ABIH, UOŽ, kut. 1, sign. 4/33; Lenka Kaluđerčić je odustala od članstva. ABIH, UOŽ, kut. 1, sign. 6,7/1934.

¹¹¹ Dr. Smiljana Kršić, “Rad Ženskog pokreta u Sarajevu u 1933 god.”, *Ženski pokret*, br. 4, 6. 1934, 38.

¹¹² Čini se da se slična nezainteresovanost pokazala i u Beogradu. Paulina Lebl-Albala, “Potreba za organizacijom univerzitetski obrazovanih žena”, *Žena i svet*, br. 1, 1. 1930, 3.

¹¹³ Otpori napredovanju u činovničkoj hijerarhiji i zaposlenju žena uopšte bili su stalni. Povodom prijedloga finansijskog odbora gradske opštine o deklasiranju žena: “Za jednake dužnosti – jednaka prava!”, *Jugoslavenski list*, br. 39, 16. 2. 1930, 4; Povodom činovničkog zakona u kome ima odredba “da brak utiče na platu činovnice”. Naime ako se jedan činovnik i jedna činovnica vjenčaju, onda činovnici oduzimaju pola dodatka na skupoću. “Konferencija žena”, *Večernja pošta*, br. 2614, 1. 3. 1930, 5; “Žene općinski činovnici protiv celibata”, *Jugoslavenski list*, br. 190, 19. 8. 1930, 5.

¹¹⁴ Kako autor navodi, postoji “jedno zlo na koje naša bolja javnost do sada nije skretala dovoljno pažnje, a to zlo potiče od čitave vojske ženskih koje su ponameštane po raznim državnim zvanjima. (...) Naročito što se ženskih tiče, tu je veoma teško provesti redukciju, jer one nalaze svukuda svoje protektore: i kod ministara, i kod poslanika, i kod visokih državnih funkcionera, i kod oficira,

S ekonomskom krizom ova su pitanja postala aktuelna, a naročito s meto-
dama izlaska iz krize koje su ponudile fašističke zemlje.¹¹⁵ Tako da izgle-
daju benigno podsmješljive kritike o brojnosti ženskih udruženja čija se
djelatnost svodi na isti humani cilj, zbog čega im se “toplo preporučuje” da
iskoriste svoje glavno svojstvo “univerzalni jezik”, tj. “maternji jezik”, koji
im najbolje i pristaje, “(...) ako imaju namjeru da potpomognu rad za do-
bro svog naroda i čovječanstva.”¹¹⁶ Moglo bi se reći da se iskoraci kojima
se insistira na dosljednom feministički odbrambenom fonu u kriznim mo-
mentima pokušavaju marginalizovati jer suštinski predstavljaju prijetnju
političkim intencijama, politikama i namjerama državnih institucija.

Međutim, društvo je opstajalo, osnivalo svoje sekcije po uzoru na cen-
tralu (pravna, filozofsko-pedagoška i sekcija za prosvjećivanje),¹¹⁷ bibliote-
ku pa i omladinsku sekciju, čiji je cilj bio “da se studentice upute u zadatke
udruženja”.¹¹⁸ Uprkos tom organizacionom ritmu broj članica bio je sve
manji (1935. godine 70 članica),¹¹⁹ kao i interes za posjećivanje sastanaka
na kojim su se nudili pozivi za brojna predavanja članicâ, izvještaji s kon-
gresa i utisci s međunarodnih izložbi, te za organizovane čajanke.

Za opstanak i ovakvo trajanje izgleda treba zahvaliti i apsurdnom činu
– njihovoj osnivačkoj i pokroviteljskoj ulozi u formiranju *Udruženja jugo-
slovenskih domaćica* 15. decembra 1934, a na prijedlog Vide Čubrilo-
vić.¹²⁰

i kod bogataša, jednom reči kod – svakoga. (...) makar koliko ona bila nesposobna.” K. Majkić, “
Opasnost od sukanja”, *Srpska riječ*, br. 221, 25. 10. 1922, 1.

¹¹⁵ “Kako treba ublažiti nezaposlenost”, *Jugoslavenski list*, br. 316, 30. 12. 1933, 3; “Negativni rezultati
‘celibata’ državnih činovnica”, *Jugoslavenski list*, br. 112, 14. 5. 1937, 4.

¹¹⁶ “O Ženskom pokretu. Povodom osnivanja Društva univerzitetski obrazovanih žena u Sarajevu”,
Jugoslavenski list, br. 260, 22. 10. 1933, 10.

¹¹⁷ Samija Sarić, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslo-
venskih domaćica u Sarajevu 1933–1941”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sa-
rajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1982, br. 22, 33–39.

¹¹⁸ “Osnovana junior sekcija Udruženja akademičarki”, *Jugoslavenski list*, br. 198, 23. 8. 1936, 5.

¹¹⁹ “Mala reportaža”, *Jugoslavenski list*, br. 286, 6. 12. 1935, 5.

¹²⁰ Prijedlog je dat na sjednici JŽS sekcije Drinske banovine od 26. 10. 1934, pa se od centrale traži
potvrda, utvrđivanje datuma osnivanja *Udruženja jugoslovenskih domaćica* i obavijest svim druš-
tvima. ABiH, UOŽ, kut. 1, sign. 42/1934.

Naravno, opet je to bilo pod egidom *Međunarodnog ženskog zadružnog saveza* na kongresu 1933. godine, u čijem je *Programu za domaćice* posljednja “razvojna” tačka glasila: “Saradnja domaćica svih zemalja za međunarodni sporazum i mir.”¹²¹ Centrala u Kraljevini samo je prosljedila dalje upute za osnivanje filijale u Sarajevu pa je tako nastala ova epizoda o jednom od društava koja sebe deklariraju emancipatorskim, što bi trebalo značiti i prosvjetiteljskim. Rekonstrukciju ovakvog toka dala je predsjednica *Ženskog pokreta*, na koji se nekoliko godina vršio pritisak da bude glavni organizator osnivanja *UUOŽ*, pa je nakon mnogo napora ipak uspio da sakupi oko 100 “akademičarki”. Zbog tog angažmana *Ženski pokret* se smatrao odgovornim za djelovanje *UUOŽ*, a jednako tako i obavezan da ga primjerno i za njegovo dobro kritikuje, pa se to i desilo na samoj osnivačkoj skupštini *Udruženja domaćica*. U izvještaju o formiranju ovog kako će se pokazati vrlo pažljivo njegovanog novog ženskog društva stoji između ostalog da mu je cilj:

“... uljepšavanje i podizanje kućnog i obiteljskog života. Da podiže u svakoj prilici kulturni, moralni i socijalni niveau u narodu, da se stara o prosvjećivanju žene i ženske omladine; da radi na zaštiti matere i djeteta i čuvanju narodnog zdravlja; o čuvanju narodne nošnje i unapređenju kućne industrije. Među ostalim cilj je ovog udruženja da svoj rad prenese na selo.”

U nastavku se objašnjava da osnivanje *Udruženja* nije bila neka iznenadna odluka i akcija:

“Još prije osnivanja glavnog odbora ovog udruženja u Sarajevu, uprava udruženja fakultetski obrazovanih žena u Sarajevu preko svoje pretsjednice g-dice Vide Čubrilović, osnovala je već nekoliko odbora u provinciji tako na pr. u Fojnici, Brđanima (srez ljubićski), Bos. Šamcu, Crkvini (srez brčanski) i Višegradu. Time je učinjen pokus, da se vidi na kakav će odziv naići ova ideja na našem selu i provinciji. Pokus je uspio, jer se utvrdilo, da i naša seoska žena ima smisla i da je dozrela i stekla smisla za stvaranje jednog ovakvog

¹²¹ S. Dujmović, “Tokovi promjena u XX vijeku – organizacijske osnove ženskih udruženja”, 377.

ženskog društva. Stoga je udruženje fakultetski obrazovanih žena odlučilo da nastavi započetim radom i da u Sarajevu pored glavnog odbora osnuje i mjesni pododbor udruženja jugoslavenskih domaćica.”¹²²

Ženski pokret je tada preko svoje predsjednice dr. Maše Živanović protestovao zbog ove aktivnosti *UUOŽ* i protiv osnivanja ove “petnaeste ženske organizacije u Sarajevu koje ima svega 75.000 stanovnika”, i to prvenstveno iz sljedećih razloga:

“... što to udruženje smatra potpuno profesionalnim, sa programom jedinstveno sastavljenim za cijeli svijet ... a ne da takva organizacija potpomaže neku žensku akciju koja misli dobrim riječima, obećanjima i sentimentalno humanim raspoloženjima podići našu zaostalu seljanku, ili ekonomski zaorobljenu građanku (radnicu u fabrici ili u kući). ... Ako sarajevske akademičarke misle, da je za seljanku i radnicu dovoljno, da je (u najboljem slučaju jedanput mjesečno) obidu i održe patetično predavanje gospođe koje radi preobilja slobodnog vremena rade već u po šest do dvanaest najraznolikijih odbora – onda demantiraju same sebe, potrebu svoje specijalizacije u nauci i dozvoljavaju sumnju u ozbiljnost njihovih namjera.”¹²³

Uz navedeno, izneseni su i drugi racionalni razlozi ovog protivljenja. U prvom redu da se za sistematsku ekonomsku, zdravstvenu i prosvjetnu zadaću treba osigurati zakonska osnova i kvalitetan stručni kadar, da za neke od pobrojanih zadataka, a naročito za rad na selu, već postoje druga zaduženja udruženja (npr. *Jugoslavenski soko*), pa kao zaključak navodi da ovaj akt *UUOŽ* smatra “štetnom polipragmazijom”.¹²⁴ Na taj način nema sumnje

¹²² “Osnivanje udruženja jugoslavenskih domaćica”, *Jugoslavenski list*, br. 292, 14. 12. 1934, 5.

¹²³ Maša Živanović, “Gđa Maša Živanović o potrebi osnivanja ‘Jugoslovenskih domaćica’”, *Jugoslovenska pošta*, br. 1691, 21. 12. 1934, 4.

¹²⁴ Dr. Maša Živanović, “Oko osnivanja ‘Udruženja jugoslovenskih domaćica’ u Sarajevu”, *Ženski pokret*, br. 12, 1. 12. 1934, 129–130; Polipragmazija (poli- + grč. *πράγμα*: čin, djelovanje), u medicini istodobna primjena većega broja lijekova (ili postupaka) no što je potrebno i opravdano. Može biti štetna za bolesnika zbog neželjenih učinaka i nepredvidivoga međudjelovanja lijekova. Polipragmazija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. <https://enciklopedija.hr/clanak/polipragmazija>. (pristupljeno: 28. 9. 2025).

da je dr. Živanović nazivajući rad “diletantskim i uvredila sekciju”,¹²⁵ ali je jasno navela i sve slabosti i protivrječnosti ženskog aktivizma.¹²⁶

Dr. Maša Živanović je dobrim dijelom iskritikovala i svoje kolegice, ljekarke, čiji broj nije bio zanemariv u *Udruženju*,¹²⁷ a koje su, čini se, našle svoje okrilje i zbile svoje redove u ovom ženskom krugu budući da im je uskraćena podrška u upravi Ljekarske komore u borbi protiv redukcije radnih mjesta za žene. Gospoda iz uprave, na iznenađenje kolegica, bila su za to “da se otpuste udate žene, ako to ‘socijalna nužda zatraži’”. Pa i same ljekarke, sazvane na sastanak da dignu glas protiv nepravde, odazvale su se u malom broju (od 22 ljekarke na okupljanje je došlo samo 8).¹²⁸ Tako je propao u ovoj profesionalnoj branši legitimni put borbe za vlastita prava, moguće zato što je bio u suprotnosti s metodom ličnih kontakata koju je predlagao vrh *UUOŽ*.¹²⁹

¹²⁵ ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 65/1935.

¹²⁶ Prema pismu Vide Čubrilović Glavnom odboru u Beogradu dr. Maša Živanović dobacila je na skupštini 15.12. 1934. godine “da je Ženski pokret stvorio u.u.o.ž. pa će ga oni i ‘rasturiti’”. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 58/1935.

¹²⁷ Prema jednom spisku u članstvu *Udruženja*, doktorsku titulu imale su: dr. Marija Ballian, dr. Staka Bokonjić, dr. Katica Jakšić-Radulaški, dr. Karola Delijanis, dr. Halka Hasanbegović, dr. Ševala Zildžić, dr. Mara Kurtović, dr. Iblizović, dr. Olga Vanjek, mr. pharm. Neda Miličević, mr. pharm. Milica Medaković, dr. Klara XXX, dr. Barbara Papo, Kata Reis, dr. Stanković-Petrović, dr. Milena Filipović, dr. Antica Klarić-Krasić, dr. Persida Šišković, dr. Jelka Knežević, dr. Hristina Stanković, dr. Ševala Zildžić, dr. Rozalija Sattler, mr. pharm. Jelisaveta Bayer, dr. Milica Radović, dr. Hudak Radmila, dr. Smiljana Kršić, a univerzitetsku diplomu 98 žena. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 52/1934. Drugi izvor donosi još ime dr. Mara Petrović-Lazić.

¹²⁸ Dr. Maša Živanović, “Interesantan intermeco u borbi udatih žena za pravo na rad”, *Ženski pokret*, br. 4, 4. 1934, 37–38. U BiH je tada bilo 34 ljekarki; S. Sarić, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica”, 37.

¹²⁹ Predsjednica sarajevskog UUOŽ Vida Čubrilović 26. 2. 1934. tražila je intervenciju beogradskih članica oko ovog problema, “jer nije dovoljno da se mi same žene borimo protiv reakcionarnih pothvata koji se preduzimaju protiv žena činovnika, nije dovoljna borba preko ženskih organizacija, već je potrebno da se mi kao organizovani članovi obratimo našim stručnim profesionalnim organizacijama (...) gdje imamo naše kolege koji imaju najtačniji uvid u vrednost ženinog rada u državnoj službi. ... Stručne organizacije treba da se zauzmu kod vodećih ljudi kod Narodne skupštine, kod Senata, kod Ministra, Pretsjednika, kod sviju resornih Ministara, kod pojedinih političkih krugova u Narodnoj skupštini ...”. ABiH, UUOŽ, kut. 1, 18/1934, sign. 19/1934; Stigla je potom i zvanična podrška. ABiH, UUOŽ, sign. 25/1934.

S jedne strane osnivanje *Društva domaćica* u krilu UUOŽ bilo je ona kontrolna tačka u kojoj se ne samo vršila evaluacija rada nego se tražio metod njegovog nastavka, obzirom na čudnovati čin podrške ovakvom iznuđenom kursu rada, te tražio diskurs koji bi potvrdio smisao opstanka samog udruženja.

S druge strane, možda bi se moglo činiti da kritičarka nije bila svjesna suštinske zloupotrebe ženskih udruženja koja su trebala biti zalogom rastakanja ženskog aktivizma – njihovom planskom podjelom, smišljenim “preklapanjem” njihovih nadležnosti i očekivanom međusobnom kompetencijom članstva, a naročito vođstava, kako bi iskazali priklanjanje pa i podilaženje odlukama i željama vlasti, sve u svrhu sebične vlastite promocije. Ipak, ona, pišući za glavno glasilo *Ženskog pokreta* u Kraljevini o kongresu iz 1933. godine, na kojem je *Međunarodni ženski zadružni savez* usvojio program o priznanju ženskog rada u kući, unapređenju nastave domaćinstva, te organizovanju ženskih zadruga za samopomoć,¹³⁰ napominje da će sljedeći kongres bit organizovan u Londonu, “u zemlji u kojoj je nikao pokret proizvođačkih i potrošačkih zadruga – a specijalno, jer se sazivlje u doba najteže ekonomske depresije, koju će moći ukloniti samo naročiti naponi.”¹³¹ To govori o svijesti o povezanosti trenutnog svjetskog ekonomskog disbalansa i pritiska na ženska udruženja budući da je zbog izostanka mjesta na tržištu rada uključivanje žena u prostor javnog djelovanja bilo izlišno i ekonomski, a time i ideološki neopravdano. Režimu su bile “potrebne žene u porodici, tamo gde se odvija opstanak, individualna reprodukcija.”¹³²

Intencija da se upravo UUOŽ “dodijeli” organizovanje domaćica te da ga se time obesmisli i obesnaži bila je očigledna i samim akterima ovog pothvata jer je institucija organizovanja domaćica bila već dugo poznata.

¹³⁰ M.[aša] Ž.[ivanović], “Zadružni savez žena i domaćica”, u: *Ženski pokret*, br. 3, 3. 1934, 30.

¹³¹ M.[aša] Ž.[ivanović], “Kongres ženskog Internacionalnog zadružnog saveza u Londonu”, u: *Ženski pokret*, br. 3, 3. 1934, 30–31.

¹³² Marija Babović, “Sutra je bilo juče: osvrt na knjigu i refleksije na teoriju Marine Blagojević o transformaciji patrijarhata u transformaciji društva Srbije”, u: *Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, ur. Sanja Čopić, Zorana Antonijević, Beograd: 2021, 63–64.

Domaćičke škole su pod nadzorom vlasti postojale još od vremena austrougarske uprave,¹³³ ali isto tako i kao dio aktivnosti brojnih vjersko-nacionalnih ženskih karitativnih udruženja i nacionalnih prosvjetnih društava.¹³⁴ Pa i sam *Ženski pokret* je na početku svog djelovanja imao u vidu rad s domaćicama, uz instrukcije međunarodnih foruma,¹³⁵ jer kako se kaže: “Pametna i emancipovana žena ume i svoje domaće poslove i svoju materinsku dužnost tačno da ispuni, a pritom opet kao građanin da bude od koristi svojoj otadžbini i svome narodu *gajeći mu slobodne građane*, jer samo slobodna mati može odgajiti slobodnog i karakternog čoveka, a robinja ne.”¹³⁶ Odnosno, ni sam *Ženski pokret* nije bio imun na stav “da se poziv žene kao majke i domaćice prizna kao produktivan poziv”,¹³⁷ pa je u tom smislu njegovao atmosferu tradicionalnog ženskog domaćičkog gostoprimstva,¹³⁸ ali,

¹³³ Pokroviteljica zadruga bila je baronica Pinter, a odbor su činile: gospođe Babeta Berković, Ilka Böhm, Mileva Despić, Antonija Freitag, Natalija Jojkić, Mileva Kaluđerčić, Lena Kovačević, Tereza Racher, Eva Seidenfeld, Majka Salom, Jelena Samardžija, Lucija Sunarić, Jelena Tandarić, Marija pl. Vančaš, gospođice Danica Bruckenr i Jagoda Truhelka, te gospoda: Fehim ef. Čurčić, Šćepan Grdić, Ivan Kurtović, dr. Srećko Maisatz i dr. Mehmed Spaho. “Zadruga domaćica”, *Sarajevski list*, god. XXXIV, br. 131, 20. 6. 1911, 2.

¹³⁴ Kolo srpskih sestara je uz pomoć Državne zaštite djece i Zdravstvenog odsjeka Zemaljske vlade otvorilo u Reljevu školu za seoske domaćice. “Seoske domaćinske škole”, *Srpska riječ*, br. 186, 15. 9. 1921, 3; “Prva Prosvetina škola domaćica”, *Srpska riječ*, br. 25. 7. 2. 1923, 3. Kako u cijeloj Hercegovini do 1925. godine nije postojala ženska škola za kućanstvo, milosrdne sestre sv. Franje odlučile su da je otvore u Mostaru. “Škola domaćica”, *Večernja pošta*, br. 1075, 4. 2. 1925, 2. Na molbu *Gajreta* u Sarajevu je radila stalna banovinska škola za domaćice, a kursevi za muslimanske domaćice uspješno su završeni u Repovcima, Kozarcu, Kupresu, Kaknju. Tur. Lukavcu, Gor. Olovu. Vida Čubrilović, “Muslimanke i škole za domaćice”, u: *Gajret Kalendar za godinu 1940*, Sarajevo: Gajret, 1939, 247; “Zajednički rad žena iz Sarajeva i Beograda”, *Žena i svet*, br. 3, 3. 1930, 47.

¹³⁵ “Rad naših ženskih organizacija”, *Ženski pokret*, br. 7–8, 1. 7. 1922, 242–244; Hristina Šampiri, “Spremanje žene za domaćicu u varoši i u selu”, *Ženski pokret*, br. 3, 3. 1923, 116–121.

¹³⁶ Iz predavanja održanog 1889. godine. Hristina Milenković-Bošković, “O emancipaciji ženskinja”, *Ženski pokret*, br. 2, 1. 2. 1921, 47–48.

¹³⁷ N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 113.

¹³⁸ O atmosferi u klubu *Ženskog pokreta* u Koroščevoj 15: “Na prvom koraku mjesto očekivanih borbenih proglašenja i nakostrušenih i sifražetskih amblema dočeka vas u prvoj sobi – pansion. Ženski pokret hoće da učini ženu i domaćicom. Tu će im od srca aplaudirati i mukarci (tačnije muževi) koji – (neki nažalost kasno) – dolaze do spoznanja da je samo, i ništa više nego lijepa žena za film a samo inteligentna za literature, a da dobra domaćica i kuvarica može najduže da se ustali u muževom – srcu! U Ženskom klubu osnovana je nedavno škola za kuvanje i domaćinstvo.

suprotno očekivanjima, svjedočio je i neuspješnim pokušajima osnivanja domaćićkih škola “jer Ženski pokret nije bio materijalno dosta jak za ovakve podhvate.”¹³⁹ U otporu prema konkursima za miss ljepote čak je uzor nađen u američkim natjecanjima žena-domaćica i postavilo se pitanje da li bi “ova vrsta imitacije zapada za nas korisnija bila?”¹⁴⁰

Pored toga, u ženskim učiteljskim školama su se kao praktični tip prosvjetno-vaspitne institucije redovno organizovali domaćićki kursevi podržani od ministarstva narodnog zdravlja, Higijenskog zavoda te podmlatka *Crvenog krsta*, koji su udruženo radili na osnivanju školskih kuhinja a u cilju osiguranja toplih obroka za siromašne učenike. Učešće u ovom projektu države,¹⁴¹ koji je namjenski pokrenut 1921. godine od ministarstva socijalne politike i prosvjete za djecu palih ratnika i ratnih invalida,¹⁴² dopunjen 1923. godine, doduše uz mala sredstva,¹⁴³ uzele su i pripadnice *Ženskog pokreta*.¹⁴⁴ Šira akcija pokrenuta je podrškom banske uprave

Kuvanje i domaćinstvo, teorijski i praktično, predaje gđa Sušnik, učiteljica domaćićkih škola u Sloveniji. Žene, i one koje se spremaju da to budu, mogu da se nauče kuhati i voditi domaćinstvo u ovoj školi Ženskog kluba za samih 375 odn 575 din! A u pansionu kluba može svak da dobije čistu i ukusnu hranu za samih 550 din mjesečno, “Dva sata u Ženskom klubu”, *Večernja pošta*, br. 1661, 17. 1. 1927, 4.

¹³⁹ “Jučerašnja skupština Ženskog pokreta”, *Večernja pošta*, br. 1934, 12. 12. 1927, 6.

¹⁴⁰ U tekstu se navodi da se u Americi održavaju natjecanja žena-domaćica i da “Udruženje Farm and Home dalo je izraditi medalju za najbolje domaćice. Jury se sastoji od pretstavnica i predstavnika American Home Economics Association, ženskih nacionalnih ekonoma, pretstavnika farmerskih udruženja i t.d. Ove godine odlikovano je tom medaljom i naslovom ‘Master Homemaker’ pet žena.”, Maša Živanović, “U doba konkursa tjelesne ljepote”, *Jugoslavenski list*, br. 24, 30. 1. 1930.

¹⁴¹ Akcija je vjerovatno potaknuta aktuelnošću međunarodnog zanimanja za sadržaj nastave u školama za domaćice, o čemu je bilo govora i na III međunarodnom kongresu u Štrasburu. Mileva Petrović, “Internacionalni kongres za vaspitanje domaćica”, *Ženski pokret*, br. 2, 1921, 57–59.

¹⁴² “Škola za domaćice”, *Srpska riječ*, br. 235, 17. 11. 1921, 2.

¹⁴³ Za cijelu zemlju namijenjen je iznos od 500.000 dinara, “dok bi prema potražnji za samu B. i H. bila potrebna tolika pa i veća suma”. Prve dvije domaćićke škole otvorene su u Maloj Brusnici kod Dervente s 20 učenica, a druga u Bugojnu “u kojoj je upisan velik broj muslimanki.” Pripreme su se vršile i za otvaranje iste škole u Sutorini kod Trebinja. “Domaćićke škole”, *Večernja pošta*, br. 1444, 25. 10. 1926, 6.

¹⁴⁴ Dr. Maša Živanović i dr. Staka Bokonić držale su budućim učiteljicama kurs iz higijene. “Buduće prosvjetiteljke i uzor-domaćice”, *Jugoslavenski list*, br. 225, 28. 9. 1930, 6.

i bana Velimira Popovića, a po modelu poljoprivrednog i domaćićkog šestomjesečnog kursa na poljoprivrednom dobru u Butmiru,¹⁴⁵ koje se zatim ustalilo kao mjesto održavanja za sve ostale domaćićke kurseve. Ustalilo se i to da Vida Čubrilović, referent za domaćićke škole, bude osnivačica svih kurseva,¹⁴⁶ kao i glavna nadzornica završnog ispita. Na nivou JŽS na njihovom kongresu u Novom Sadu 1934. godine jednoglasno je usvojena rezolucija kojom se *Savez* obavezuje da prati razvitak vaspitanja domaćica i nastave o domaćinstvu, da prati politiku cijena obzirom na potrebe, da propagira pravilne pojmove o pozivu domaćice koji ima važan uticaj na narodnu privredu, narodno zdravlje i vaspitanje naroda, kao i da se zauzme za pravilno ocjenjivanje rada domaćice.¹⁴⁷ Riječima referentice: "Domaćica mora, dakle, nastojati da ostvari dom koji zadovoljava sve potrebe porodice, a zajedno mora taj dom postati sastavni deo veće jedinice: naroda i države. On mora dati svoj dužni deo i njima i mora biti s njima u skladu."¹⁴⁸ Krajem 1936. godine banska uprava održavala je 20 domaćićkih škola za prosvjećivanje seoske žene, s ukupno 600 žena,¹⁴⁹ a u finansijskoj potpori učestvovalo je i ministarstvo prosvjete.¹⁵⁰

¹⁴⁵ "Rad na prosvjećivanju sela", *Jugoslavenski list*, br. 288, 24. 11. 1933, 5.

¹⁴⁶ Škole su otvorene u Dobrunu, Mioču i Vardištu kod Višegrada, Srebrnici, Drinjači, Dovličima, Teočaku, Čajetini, Radavi, Kladnju, Brčkom, Srednjem i Vlasenici, u Bandin Odžaku na Glasincu, Krivaja Alipašinom mostu itd. Pored glavnog odbora i pododbora u Sarajevu, formirano je još 17 pododbora u Drinskoj banovini: Drinjača, Brđani, Bijela Crkva, Busovača, Crkvina, Bos. Šamac, Visoko, Fojnica, Štrpci, Mioča, Višegrad, Godovik, Žepče, Dovlići, Srebrnica, Arilje i Valjevska Kamenica. "Za prosvjećivanje naše žene na selu", *Jugoslovenska pošta*, br. 2100, 27. 4. 1936. 6; Pominje se da je do 1941. godine bilo preko 30 pododbora. S. Sarić, "Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica", 39.

¹⁴⁷ Alojzija Štebi, "Skupština Jugoslovenskog ženskog saveza", *Ženski pokret*, br. 5–6, 5 / 6. 1934, 51.

¹⁴⁸ Rezolucija je i donijeta na osnovu referata slovenačke predstavnice na kongresu: Jelka Likar, "Vrednost domaćinskog rada", *Ženski pokret*, br. 5–6, 5 / 6. 1934, 54–55.

¹⁴⁹ "Banska uprava za narodno prosvjećivanje", *Jugoslavenski list*, br. 303, 24. 12. 1936, 5.

¹⁵⁰ "Ministar prosvjete je odobrio 30.000 din za nabavku dva inventara i dvije pokretne tkaonice za domaćićke škole – u fojnički i rogatički srez; a ban Lukić odobrio kredit od 12.000 za nabavu 5 pokretnih tkaonica sa modernim priborom i preslicama za potrebe domaćićkih škola.", "Pomaganje domaćićkih škola", *Jugoslavenski list*, br. 215, 12. 9. 1937, 5.

Članstvo u *Udruženju domaćica*, “politički i vjerski neutralnog udruženja”, povećavalo se u odnosu na ono u *UUOŽ* pa se aktivnost osnivačkog društva okupljenih intelektualki uglavnom pominje kao potpora *Udruženju domaćica*. Članstvo se kod domaćica povećavalo (21 pododbor u 1937. godini) “prelijevanjem” iz *UUOŽ*, odnosno činilo se da je članstvo rukovodstava ova dva udruženja identično.¹⁵¹ Mlado udruženje postalo je pojavno i operativnim djelovanjem konkurencija *UUOŽ*-u tako da su se njegovo predviđeno djelovanje i smisao gotovo potpuno ugasili u javnom polju. To se potvrdilo npr. odlaganjem kongresa 1935. godine na saveznom nivou, a i Prva redovna skupština sarajevske sekcije nije mogla biti održana februara iste godine, nego je odložena za maj. Zabilježena je bila i izmjena članstva, napuštanje udruženja te samo jedan sastanak u toku 1935. godine, zbog čega se činilo da je udruženje društvo jednog lica, njegove predsjednice.¹⁵² Mada, treba reći da je potpredsjednica stalno bila delegirana ka međunarodnim forumima.¹⁵³ Izvještaj koji je podnesen centrali govorio je da je članarinu uplatilo samo 37 članica, da je predsjednica održala “uspeli govor u odbranu žena u državnoj službi”, kao i “više popularnih predavanja po raznim selima” te “da bi se članice međusobno zbližile, odbor je održavao sastanke u obliku čajanki. Za svaki sastanak pobrinule bi se dvije domaćice koje su snosile i troškove.”

¹⁵¹ Na trećoj godišnjoj skupštini *Udruženja jugoslavenskih domaćica* osnovan je novi glavni odbor i pododbor u Sarajevu. Dosadašnji sekretar i nova predsjednica bila je Vida Čubrilović-Koprivica, potpredsjednica Marija Peserle, prvi sekretar Mara Prijović, drugi sekretar Nada Stanić, prva blagajnica Verka Fočić, druga blagajnica ing. Dušanka Todorović, članice upravnog odbora: Radmila Brakus, Milica Miron, Mirjama Filipon, Danica Ikonić i Marica Prica. Nadzorni odbor činile su Gina Guša, Teodora Šušnjić, dr. Katica Radulaški, te zamjenice: Mara Hadžidamjanović, dr. Mica Balijan, dr. Leposava Palikuća. U upravni odbor pododbora ušle su: predsjednica Vida Čubrilović-Koprivica, potpredsjednica Danica Ikonić, sekretar Mara Stanić, blagajnica Marija Baran, članice Jelisaveta Časar, Nada Makale, Šerifa Arnautović, Finka Logor, Anka Hodak. Nadzorni odbor činile su Darinka Rončević i Verka Fočić. “Uzajamni rad žene sa sela i grada”, *Jugoslavenski list*, br. 120, 25. 5. 1937, 6

¹⁵² ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 14/1935, Izvještaj o radu Sekcije *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* u Sarajevu.

¹⁵³ Dr. Marija Balian i prof. Karola Novak bile su učesnice na 8. kongresu Međunarodne federacije univerzitetski obrazovanih žena u Štokholmu 1939. godine. AJ, Fond: 158, fasc. 1, 26. “Federation Internationale des femmes diplomees des universites, Compte-rendu du huitieme congres, no. 21, Londres, 1939, 14.”

Osim toga, dalji tok djelovanja ove osovine *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* i *Udruženja jugoslavenskih domaćica* pokazaće duboku isprepletenost interesa prisutnog članstva te involviranost u instrukcije nedoraslih kapitalističkih apetita jednog predmodernog društva u kome ženske organizacije treba da podnesu potcijenjene organizacione poslove, podrže i osnaže ideje o “privrednom razvitku” novonastalog autoritativnog poretka te ga svojim djelovanjem legitimišu i prihvate vlastitu subordinaciju. Sprega kapitala, vlasti i vrhova ženskih udruženja pokazala se u svom punom opsegu jer je novac za *Udruženje domaćica* dijelom doniran uz državnu apanažu i od strane trgovaca i industrijalaca, pa potom i ozbiljnih preduzeća.¹⁵⁴ Najvećim dijelom bio je trošen za nabavku modernih tkačkih stanova, preslica s nožnim pogonom, čime se stvarala mogućnost za otvaranje tržišta jeftinog ženskog kućnog rada. Novac je išao i za nabavku sjemenja industrijskog bilja (lana, konoplje), povrća i sadnica voća čime se, kako je navedeno, željela poboljšati ishrana seljaka i njihovo ekonomsko stanje. U tom smislu obavezan dio “nastave” bila je poduka oko konzerviranja hrane. Nacionalni dio misije trebao je biti zastupljen reformom ručnih radova, koja je trebala da utiče “da se narodna nošnja nebi napustila. Time se i bore protiv luksuza i mode, koji se je počeo uvlačiti u seoski svijet i prijeti, da nam se naraštaji nošnjom odnarođe, a porodice moralno i ekonomski upropaste.”¹⁵⁵ Pored organizovanih predavanja na selu poput “Uloga domaćice u privrednoj krizi”¹⁵⁶ te reklamnih prezentacija proizvoda za domaćinstvo,¹⁵⁷ radilo se i na tome, kako izvještaji govore, da “Udruženje pored toga osniva po selima i knjižnice sa popularno pisanim knjigama iz raznih oblasti za narod”.¹⁵⁸ Navedena kritičarka nije

¹⁵⁴ “Tako je Željezara d.d. iz Zenice votirala za ciljeve udruženja din 2000, tvornica Solvay iz Tuzle din 800, Šipad, 200 din glavnom odboru u Sarajevu i isto toliko pododboru u Dovličima.”, “O radu jugoslavenskih domaćica”, *Jugoslavenski list*, br. 107, 8. 5. 1937, 6.

¹⁵⁵ “Rad žena na podizanju sela”, *Jugoslavenski list*, br. 101, 29. 4. 1936, 6.

¹⁵⁶ To je bio naziv predavanja Vide Čubrilović koje je održala u Busovači u Hrvatskom domu. “Udruženje jugoslavenskih domaćica”, *Jugoslavenski list*, br. 95, 22. 4. 1936, 6.

¹⁵⁷ Gđa Tolvet, činovnica zagrebačke gradske plinare održala je prezentaciju vatrostalnog posuđa i predavanje o grijanju, kuhanju i štednji plinom. “Sedmica moderne domaćice”, *Jugoslavenski list*, br. 110, 10. 5. 1936, 4.

¹⁵⁸ “Mala reportaža”, *Jugoslavenski list*, br. 251, 25. 10. 1935, 5.

izgleda mogla pretpostaviti da će ovu osovinu zdušno podržati i vlast i da je *Jugoslovensko društvo domaćica* trebalo da svojim domaćičkim školama omogući tzv. “kućnu industriju”, odnosno osposobljenu radnu snagu za 17 pokretnih banovinskih tkaonica i za domaćinske škole, za čije je moderne razboje banska uprava uložila 12000 dinara,¹⁵⁹ što je ujedno predstavljalo, kako se obrazlagalo, mogućnost da steknu kvalifikaciju za *svoj posao* i tako postanu ekonomski nezavisne. Mada nije postojao odgovarajući interes za domaćičke škole,¹⁶⁰ sve aktivnosti vlast je pomno pratila, finansijski podržavala i javno promovirala, stavljajući ih u prvi plan i detaljno izvještavajući o njima i u svom službenom listu.¹⁶¹

U zvaničnom obrazloženju za osnivanje *Udruženja jugoslovenskih domaćica* navodi se da se sekcija time “pozabavila iz želje da, shodno pravilima udruženja, u svakoj prilici podiže kulturni, moralni i socijalni nivo našeg naroda, i da pomaže sva društva i ustanove koje rade na istom poslu.”¹⁶² Predsjednica je takođe podsjetila centralu, a na njihov upit oko ove akcije, da na selu potrebnih ženskih društava nema te da oni slijede pravila škola za domaćice koje je otvorila država “i to baš istim sistemom i metodama kojima je radila domaćička škola”, čime se provodi “saradnja države i privatne inicijative. Udr. jug. domaćica kao ženska organizacija privuče sebi sve elemente bez obzira na starost, veru i plemensko ime. U našoj domovini neophodno je potrebna saradnja žena u izgradnji jugoslavenske ideologije.”¹⁶³ Šta se moglo ovome prigovoriti iz centrale u Beogradu nego “da sa zadovoljstvom prati svaki rad na podizanju sela što je naročito važno u

¹⁵⁹ “17 banovinskih tkaonica”, *Jugoslavenski list*, br. 265, 10. 11. 1937, 5.

¹⁶⁰ “Najbolji dokaz za to služi činjenica da danas kada u Drinskoj banovini djeluje 27 ovih škola odnosno tečajeva, svega se d a m ih djeluje u bos. dijelu ove banovine. Prema pouzdanim podacima, u tri najzaostaliya srea, gdje su pretežno nastanjeni muslimani, leže neiskorišćena tri inventara ovakvih tečajeva. Krivica do ovoga je svakako do mjesnih školskih vlasti koje ili neće ili ne znaju naći puta i načina da se otvore tečajevi.” “Sedam: dvadeset”, *Narodna pravda*, br. 25, 27. 8. 1940, 5.

¹⁶¹ “Za napredak sela”, *Narodno jedinstvo*, br. 25, 27. 3. 1940, 1.

¹⁶² AJ, Fond: 158, fasc. 1, “Izvještaj *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* u Jugoslaviji, god IV, izveštaj br. 4, 5 i 6, Beograd, april, maj i jun 1935, 1, 4”; Čubriloović se pozvala na 4. tačku Pravila. *Pravila i program rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*, Beograd, 1928, 9.

¹⁶³ ABIH, UUUŽ, kut. 1, sign. 58/1935, “Pismo Vide Čubriloović od 11. 2. 1935.”

našim prilikama”, da čestita gospođi Čubrilović, ali i da napomene da je možda *UUOŽ* zašlo u domen *Ženskog pokreta*, “baš u ovom prosvetiteljskom pravcu.” Žaljenje je izraženo zbog činjenice da je dr. M. Živanović “odmah ceo sukob iznela pred javnost i pokrenula polemiku”, a ne “u priateljskom tonu, na koji, jedino, način one mogu dovesti do plodnog rezultata.” Svakako su željele da se sukob nekako izmiri.¹⁶⁴ Neobično je da centrala *UUOŽ* reaguje na ovaj način budući da je već imala iskustvo cijepanja ženskih udruženja na najvišem nivou, i to trigerovano baš u Sarajevu.¹⁶⁵ Osim toga, postavlja se pitanje u kojoj mjeri je centrala suštinski odobravalu ovoliku angažovanost oko udruženja domaćica svog sarajevskog ogranka budući da joj nije bilo pomena u izvještaju iz 1936. godine. Desilo se u stvari to da je jedna privilegovana državna službenica u funkciji banske savjetnice u ime *UUOŽ* preuzela ulogu arbitra i organizaciju podizanja socijalnog, prosvjetnog i kulturnog nivoa sela, iznuđujući pristanak, te je ujedno abolirala (ne)odgovornost države za njen posao, a ženskom udruženju nametnula spremnost i moralnu odgovornost za preuzeti zadatak u Bosni i Hercegovini. Za tu akciju imala je podršku države u čijoj strukturi je po svojoj funkciji značajno bila prisutna. Drugim riječima: “Veoma važan momenat čije će implikacije biti vidljive i na području znanja/moći/nauke, bio je momenat konstruisanja moderne države, koja domen javnog pretvara u sopstveni atribut. (...) da javno postaje u ovom užem smislu sinonim za državu.”¹⁶⁶ U tom smislu Vida Čubrilović je na kongresu u Zagrebu 25. maja 1935. održala ko zna koji referat po redu o radu intelektualke na selu, mada je sljedeće, 1936. godine krenula iz udruženja s dopisom da

¹⁶⁴ ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 73/1935.

¹⁶⁵ Izdvajanje *Narodne ženske zajednice* iz *Ženskog narodnog saveza Kraljevine SHS* igrom slučaja krenulo je iz Sarajeva. Jasmina Milanović, “Narodna ženska zajednica 1926–1941.” u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, br. 1, 70–71; Više o uzrocima raskola: Isidora Grubački, “Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka”, u: *Ženski pokret (1920–1938)*, zbornik radova, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 17–36.

¹⁶⁶ Dušan Marinković, “Nauka kao znanje/moć: od disciplinujuće do diskurzivne prakse”, u: *Mišel Fuko 1926–1984–2004. Hrestomatija*, prir. Pavle Milenković, Dušan Marinković, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, 244, 242–251.

članice ne mogu skupiti prilog za fond centrale zbog svog slabog materijalnog položaja.¹⁶⁷ Nakon toga UUOŽ gotovo se i ne pominje u javnosti, njegove aktivnosti su gotovo kamernе, zatvorene u uski krug obrazovanih i povlašćenih pripadnica srednje klase, “vlasnica znanja”.

Poseban nivo neslaganja reflektuje se u odnosu dvije ličnosti na lokalnom nivou sa značajnim autoritetom, zajedničkim opštim ciljem, ali različitim prioritetima i metodama rada – dr. Maše Živanović i Vide Čubrilović, nekada gorljive članice *Ženskog pokreta*, ali i sive eminencije *Udruženja jugoslavenskih domaćica*. S jedne strane, dr. Maša Živanović bila je u sarajevskoj javnosti prepoznata pedijatričarka,¹⁶⁸ s diplomom medicinskog fakulteta u Beču, šefica *Dječijeg dispanzera*, odnosno *Zavoda za zdravstvenu zaštitu majki, djece i mladeži* u Sarajevu u periodu od 1924. do 1941, dugogodišnja predsjednica *Ženskog pokreta* (1924–1936). Ono što je možda važnije za ovu temu – bila je prepoznata u sredini kao gorljiva feministkinja, praktičarka u svom ženskom aktivističkom i humanom radu s djecom, jedna od glavnih zagovornica i direktna saradnica u pripremi zakona o ukidanja reglementarne prostitucije, zagovornica legalizacije abortusa, jednom riječju ona koja je stavljala “prst u oko” konzervativnom društvu i stvarala ešalone protivnika. S druge strane, Vida Čubrilović bila je sestra Veljka Čubrilovića,¹⁶⁹ na smrt osuđenog *Mladobosanca* iz grupe atentatora na Franca Ferdinanda, učitanog kao jednog od vidovdanskih heroja u kolektivno sjećanje, čijim imenom je vlast ugradila poziciju njegove sestre u novi državni sistem. Podrška je osim mladoj svršenoj pravnici s beogradskog univerziteta data i udovici Veljka Čubrilovića, Jovanki, koja je postala članica uprave i predsjednica sarajevskog odbora i šireg odbora *JŽS*.¹⁷⁰ Od šefice

¹⁶⁷ Dopis ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 19/1936.

¹⁶⁸ Maša Miloradović, “Dr. Maša Živanović (1890–1960) – lekarka i saradnica časopisa *Ženski pokret*”, u: *Ženski pokret (1920–1938)*, zbornik radova, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 307–322.

¹⁶⁹ Zdravko Antonić, *Čubrilovići 1914. i kasnije*, Beograd: SANU, Balkanološki institut, 1999, 52. et passim.

¹⁷⁰ “Za jednake dužnosti – jednaka prava!”, *Jugoslavenski list*, br. 39, 16. 2. 1930, 4.

domaćićkih škola,¹⁷¹ preko referenta, a potom banske savjetnice pri Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine,¹⁷² a paralelno s tim članice odbora *Ženskog pokreta* i članice u upravi *Gajretovog ženskog odbora*, do iz centrale predložene predsjednice *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*, potom predsjednice *Jugoslovenskog ženskog saveza* – sekcije za Drinsku banovinu¹⁷³ Vida Čubrilović bila je izabrana da bude dugogodišnja sekretarica pa potom predsjednica, siva eminencija *Udruženja jugoslovenskih domaćica*, dakle ona koja je uživala sve društvene privilegije proistekle iz patrijarhalne ideologije i njenih matrica i uz pomoć kojih je išla da referiše kod kraljice.¹⁷⁴ Nasuprot njoj, dr. Maša Živanović je mnoge svojim stavovima učinila neprijateljima koji su sačekali da osvetu serviraju hladnu. Nije mogao biti zaboravljen njen udio u skandalu s kartama, u kojem je Čubrilovićeva branila upravu *Saveza*, pa potom njena kritika osnivanja *Udruženja domaćica*. Nekoliko novinskih polemika pokazalo je da se javnost podijelila, pa su joj spočitavali borbu za legalizaciju pobačaja,¹⁷⁵ borbu protiv prostitucije,¹⁷⁶ a čak se i njen stručni rad malicioznom konstrukcijom doveo u pitanje.¹⁷⁷ Na ovom mjestu neophodno je primijetiti kako se “racionalnim” razlozima, a oni su valjda neupitni, kao što je povećanje broja veneričnih bolesti, ali

¹⁷¹ “Ekskurzija mladih Hercegovki”, *Jugoslavenski list*, 289, 8. 12. 1928, 5.

¹⁷² “(Gđa Čubrilović-Koprivica – savjetnik)”, *Jugoslavenski list*, br. 252, 25. 10. 1936, 5.

¹⁷³ Potpredsjednica sekcije bila je dr. Persida Vasić, blagajnica Šimunković, odbornice: dr. Iblizović, Zora Đorđević, Mara Jakšić, Fata Košarić, Lea Urbah, Marija Balijan, Milka Mičić, Dragica Korać. Nadzorni odbor činile su: dr. Katica Radulaški, Zaga Petrović i Franka Jeličić. ABiH, UOŽ, kut. 1, sign. 33/1934. Dr. Persida Vasić dala je ostavku članstvo u UO 5. oktobra 1934. ABiH, UOŽ, sign. 46/1934. “Zapisnik I konstituirajuće skupštine Jugoslovenskog ženskog saveza – sekcija za Drinsku banovinu, 22. aprila 1934.”

¹⁷⁴ “Veliko interesovanje Nj. V. Kraljice za naše selo”, *Jugoslavenski list*, br. 97, 25. 4. 1936, 5.

¹⁷⁵ “Katolički tjednik’ o usmenim novinama”, *Jugoslavenski list*, br. 303, 24. 12. 1936, 5.

¹⁷⁶ “A nepobitan je fakat da se venerične bolesti u zadnje doba strahovito šire, jer nema dovoljno kontrole, nema egzemplarnih kazni. (...) pitajte dr Semiza, šefa ambulante, pitajte gg. kolege ... Oni, koliko smo informisani, ne misle kao Vi i zlo bi bilo kad bi mislili kao Vi (...) Uostalom svi i ne moraju misliti jednako, pa je ovo Vaše razilaženje u mišljenju možda i interesantno, ne sa liječničkog i socijalnog gledišta, već sa propagandnog, jer u borbi (ovdje je riječ o borbi sifrazetkinja) ne biraju se sredstva.” “Odgovor gđi dr. Maši Živanović”, *Jugoslavenski list*, br. 146, 23. 6. 1936, 7.

¹⁷⁷ “Mjesna zaštita djece i gđa dr Živanović Maša”, *Jugoslavenski list*, br. 264, 8. 11. 1936, 9.

i neslaganje kolega kao nosioca “višeg” diskursa, pritom i muškog, u podkontekstu propitivala opravdanost zabrane prostitucije. Kako se koristio sukob ove dvije ugledne aktivistkinje, govori sljedeći zaključak jednog od novinskih članaka: “Mi mislimo da jedna od prvih pretstavnica ženskog pokreta treba da drugačije radi. A kako treba da se radi, osvajaju pozicije i bilježe uspjesi, to najbolje pokazuje gđa Vida Čubrilović i mnogo drugih gospođa, koje manje govore i pišu, a više rade za narod bez upinjanja da ih svak vidi i čuje.”¹⁷⁸ “Ne govori dok te prekidam” izgleda kao bezvremenski moto svih protivnika feminističkih napora.¹⁷⁹ Ipak, nekim za sada nepoznatim putevima ipak je došlo do pomirenja jer se dr. Maša Živanović opet našla u članstvu UUUŽ i s novom predsjednicom od juna 1939, doduše u raspravi oko pravca rada udruženja.¹⁸⁰ Ipak, teško je reći da je kontinuirana i sveltremenska dirigovana instrumentalizacija ženskih udruženja došla do svijesti većine njenih članica.

Rezime

Organizacija, hijerarhija i dinamika ženskog aktivizma u svim državama, pa i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji, u kojoj je Bosna i Hercegovina bila jedan od siromašnijih dijelova, bila je rezultat dogovorne politike država potpisnica s Pariške mirovne konferencije, čije je nadzorno i korektivno tijelo bila Liga naroda. Ideja ženskog aktivizma trebala je da zaživi dakle u jednom dominantno agrarnom društvu, izrazito patrijarhalne kulture, konzervativnih i patronističkih obrazaca, s tankim građanskim društvenim krugom iz kojega su se regrutovale članice ženskih građanskih

¹⁷⁸ “Odgovor gđi dr. Maši Živanović”, *Jugoslavenski list*, br. 146, 23. 6. 1936, 7.

¹⁷⁹ Bistra Beatris, *Ne govori dok te prekidam. Pubertetski antibonton*, Sarajevo: Mas Media Sarajevo, Fond otvoreno društvo BiH, 2017.

¹⁸⁰ Tada je izabrano i novo rukovodstvo: predsjednica dr. Marija Ballian, potpredsjednica dr. Hristina Stanković-Stanimirović, blagajnik prof. Leposava Šećerović, blagajnik I: pravica Milica Žuljić, članice odbora: prof. Karola Novak, dr. Karola Delyanis, Vida Čubrilović-Koprivica, dr. Klara Mazić, Rasta Plesković, Neda Milićević, prof. Berta Kamhi, prof. Anka Žuljić; nadzorni odbor: dr. Katica Radulaški i dr. Staka Bokonjić. ABiH, UUUŽ, kut. 2, sign. 24/1939, “Izvjestaj UUUŽ u Jugoslaviji”.

udruženja koje su ovlast za predstavljanje žena objezbijedile vlastitim socijalnim porijeklom, društvenim položajem i ugledom porodice ili supružnika, kao i stečenim obrazovanjem i kredibilnim profesionalnim statusom. Ideja prosvjetiteljstva, utkana u ideološku tradiciju evropskih društava, koja je predstavljala metanarativ poslijeratnog napora da se uhvati korak s “duhom vremena” i državnim sistemima koji su davno prije proživjeli ozbiljno iskustvo parlamentarizma i građanskih procedura svedena je u BiH i praksi na akcije opismenjavanja stanovništva i upućivanje u higijenske mjere za dobrobit zdravlja naroda.

Osnovana ženska udruženja su nametnutim, dodijeljenim i / ili vlastitim samoizabranim pristankom participirala u ovoj, od vlasti kontrolisanoj, prosvjetiteljskoj misiji. Njihova predstava vlastitog učešća obrazlagala se kao napor da se razumnim djelovanjem i prosvjećivanjem dostigne emancipacija društva, odnosno žene, čime će ona da postane dijelom ženske zajednice prosperitetnog društva. Obzirom na besmislenost preuzimanja zadataka iz državnih nadležnosti, koje su išle ukorak s represivnim ideologijama, a idealističkim motivima ponukana, ženska društva su se suočila s protivrječnostima u vlastitom djelovanju, pa su izlaz nalazila u pragmatičnim rješenjima i prilagođavanju. Primjer *Dobrotvorno-prosvjetne zadruga Jugoslovenki* pokazuje da su zarad preživljavanja udruženja njegove članice izabrale oslonac na vladarski dom i nacionalnu ideologiju protkanu patrijarhalnim obrascima, djelujući u skladu s vlastodržačkim pravilima, odnosno da su reprodukovalе diskurse vladajućih državnih institucija i njihove ideologije.

Odnos sarajevskog *Ženskog pokreta* i *Jugoslovenskog ženskog saveza* pokazuje da su prihvaćeni principi liberalnog feminizma, uronjeni u vladajući poredak i materijalizovani u organizovanim mrežama ženskih udruženja, imali za načelan cilj emancipaciju žene te borbu za ostvarenje njenih prava na humanim osnovama, ali u konačnici se pokazalo da djeluju na istim principima hijerarhije, supremacije i samovolje na kojima i sam sistem te da su participirali u generiranju ženske represije i u redovima ženskih udruženja, reprodukujući kapitalistički duh i hipokriziju.

Primjer djelovanja sarajevskog *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* i njegove pokroviteljske uloge u formiranju *Udruženja jugoslovenskih domaćica* razotkriva plansku partikulaciju ženskih udruženja i njihove hijerarhijske strukture s vrha vlasti – “preklapanjem” njihovih nadležnosti, očekivanom međusobnom kompeticijom članstva, a naročito vođstava, te svođenjem ženskog aktivizma na njima odgovarajuću pravu mjeru, s ciljem da ih se podjelom učini sebi prihvaljivijim i kooperativnijim. Pokazuje, takođe, duboku isprepletenost interesa članstva ženskih udruženja te njihovu involviranost u instrukcije nedoraslih kapitalističkih apetita jednog premodernog društva. Jasno je da je u podtekstu djelovanja ženskih udruženja stajala sistemaska hijerarhija u kojoj je njihova subordinacija bila nadzirana, kontrolisana i kao takva dobrodošla i poticana. Integrisana u takav poredak ne samo međunarodni nego i svake nacionalne države, pa tako i Kraljevine, ženska udruženja “gubila” su se u rješavanju “gorućih” društvenih problema, zanemarujući svoju bazičnu svrhu.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo,

– fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – sekcija Sarajevo

Istorijski arhiv Beograda (IAB), Beograd,

– fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd,

– fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena

Objavljeni izvori

Gajret Kalendar za godinu 1940, Sarajevo: Gajret, 1939.

Pravila i program rada Udruženja universitetski obrazovanih žena, Beograd, 1928.

Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1912.

Štampa

Glas slobode, Sarajevo, 1914, 1917.

Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937.

Jugoslavenski list, Sarajevo, 1928, 1930, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937.

Jugoslavija, Sarajevo, 1919.

Narodna pravda, Sarajevo, 1940.

Narodno jedinstvo, Sarajevo, 1918, 1919, 1920, 1940.

Oslobođenje, Tuzla, 1919.

Sarajevski list, Sarajevo, 1911.

Srpska riječ, Sarajevo, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923.

Večernja pošta, Sarajevo, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928.

Žena i svet, Beograd, 1925, 1930.

Ženski pokret, Beograd, 1920, 1921, 1922, 1923, 1933, 1934, 1935.

Knjige

Altiser, Luj, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos, 2018.

Antonić, Zdravko, *Čubrilovići 1914. i kasnije*, Beograd: SANU, Balkanološki institut, 1999.

Veličković, Nenad (Bistra Beatris), *Ne govori dok te prekidam. Pubertet-ski antibonton*, Sarajevo: Mas Media Sarajevo – Fond otvoreno društvo BiH, 2017.

Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta – Žene u crnom, 1996.

- Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Prvi deo, Beograd: Stubovi kulture, 1997.
- Dujmović, Sonja M., *Pod državnim okriljem - istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021.
- Engelsfeld, Nada, *Prvi parlament Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb: Globus, 1989.
- Fuko, Mišel, *Poredak diskursa*, Loznica: Karpos, 2007.
- Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979.
- Horkheimer Max, Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost, 1989.
- Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Klausen, Detlef, *Granice prosvjetiteljstva*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2003.
- Milanović, Jasmina, *Materinsko udruženje: (1904–1941)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju – Evoluta, 2023.
- Milanović, Jasmina, *Žensko društvo: (1875–1842)*, Beograd: Službeni glasnik – Institut za savremenu istoriju, 2020.
- Mitrović, Andrej, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969.
- Mitrović, Andrej, *Vreme netrpeljivih*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1974.
- Ograjšek Gorenjak, Ida, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Papić, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.
- Pelagić, Vaso, *Izabrana djela. Pedagoški spisi*, II, Sarajevo: Veselin Masleša, 1971, 5–227.
- Vidmar Horvat, Ksenija, *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb: Sandorf, 2017.

Zaharijević, Adriana, *Postajanje ženom*, Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010.

Članci

Babović, Marija, “Sutra je bilo juče: osvrt na knjigu i refleksije na teoriju Marine Blagojević o transformaciji patrijarhata u transformaciji društva Srbije”, u: *Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na polueriferiji*, Sanja Ćopić, Zorana Antonijević, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2021, 63–64.

Draškić, Marija, i Popović-Obradović, Olga, “Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998, 11–25.

Dujmović, Sonja M., “Tokovi promjena u XX vijeku – organizacijske osnove ženskih udruženja i njihovog djelovanja u međuratnom periodu (1918–1941)”, u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, knj. 1, ur. Sedad Bešlija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 369–396.

Dujmović, Sonja M., “Social Democratic Reflections on Women’s Activism in the Labor Movement in Bosnia and Herzegovina During the First World War”, u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju, 2023, br. 3, 63–84.

Galić, Branka, “Ekofeminizam – novi identitet žene”, u: *Socijalna ekologija*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 1999, br. 1–2, 41–55.

Grubački, Isidora, “Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka”, u: *Ženski pokret (1920–1938)*, zbornik radova, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 17–36.

Iveković, Rada, “Studije o ženi i ženski pokret”, u: *Marksizam u svetu*, Beograd: Komunist, 1981, br. 8–9, 5–48.

- Kosijer, Tamara, "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927–1941", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021, 39, br. 2, 295–312.
- Krstić, Predrag, "Prosvjetiteljstvo i prosvjetiteljstva: (ra)stezanje pojma", u: *Prolegomena*, Zagreb: Udruga za promicanje filozofije, 2015, br. 14/1, 71–86.
- Krstić, Predrag, "Prosvjetiteljstvo i totalitarizam", u: *Zapisi o totalitarizmu*, ur. Marijan Krivak, Željko Senković, Osijek: Filozofski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2014, 83–103.
- Krstić-Galeb, Vera, "Ženski pokret u Sarajevu", u: *Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*, tom I, Sarajevo: Istorijski arhiv, 1976, 237–239.
- Lončarević, Katarina, "Feminizam i liberalizam – sporovi i problem", u: *Filozofska istraživanja*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2022, god. 42, sv. 4, 733–759.
- Marinković, Dušan, "Nauka kao znanje/moć: od disciplinujuće do diskurzivne prakse", u: *Mišel Fuko 1926–1984–2004. Hrestomatija*, prir. Pavle Milenković, Dušan Marinković, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, 242–251.
- Milanović, Jasmina, "Narodna ženska zajednica 1926–1941.", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, br. 1, 67–82.
- Milanović, Jasmina, "Regionalna ženska udruženja: Mala Antanta žena i Jedinstvo slovenskih žena", u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrzej Zamćinski, Paweł Wawryszuk, Beograd – Bidgość: Institut za savremenu istoriju – Društvo istoričara Srbije "Stojan Novaković" – Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 19–40.
- Milanović, Jasmina, "Odbor gospođa 'Kneginje Ljubice'", u: *Istorija 20 veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015, br. 1, 23–33.

- Miloradović, Maša, “Dr Maša Živanović (1890–1960) – lekarka i saradnica časopisa *Ženski pokret*”, u: *Ženski pokret (1920–1938)*, zbornik radova, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 307–322.
- Obradović, Mirjana, “Udruženje Univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998, 252–262.
- Ortner, Šeri, “Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?”, u: *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta, 1983, 153–183.
- Pleić Tomić, Barbara, “‘Zato što si neinformirana i nestabilna’: uloga straha i tjeskobe u narativu suvremenog majčinstva”, u: *Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha*, ur. Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Lidija Dujić, Maša Grdešić, Renata Jambrešić Kirin, Zagreb: Centar za ženske studije, 2019, 39–57.
- Radosavčev, Jelica, “Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji – Sekcija Beograd”, u: *Arhivski pregled*, Beograd: Društvo arhivskih radnika SR Srbije, 1969, br. 1, 198–200.
- Rokai, Melina, “Paulina Lebl-Albala (1891–1967): between national movements and the feminist movement”, u: *Lost in the Kaleidoscope. National Minorities in Yugoslavia*, ur. Božica Slavković Mirić, Enes S. Omerović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024, 323–360.
- Sarić, Samija, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica u Sarajevu 1933–1941”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1982, br. 22, 33–39.

Internetski izvori

- Konigsknecht, Vesna i Karlo Jurak, *Borba je stvar urgencije: Liberalni feminizam kao saveznik kapitalu i restauraciji klasa (intervju s Ankicom Čakardić)*, 2015, dostupno na: www.libela.org. <https://www.libela.org/razgovor/6170-liberalni-feminizam-kao-saveznik-kapitalu-i-restauraciji-klasa/> (pristupljeno: 7. 8. 2025).

- “Prosvjetiteljstvo”, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. dostupno na: <https://enciklopedija.hr/clanak/prosvjetiteljstvo> (pristupljeno: 13. 4. 2025).
- “Paulina Lebl Albala”, dostupno na: <https://web.archive.org/web/20140310021526/http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/paulina-lebl-albala> (pristupljeno: 2. 9. 2025).
- “Polipragmazija”, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. dostupno na: <https://enciklopedija.hr/clanak/polipragmazija> (pristupljeno: 28. 9. 2025).

Dictated Contradictions of Women's Activism: The Case of Women's Associations in Sarajevo (1918–1941)

Summary

The organisation, hierarchy, and dynamics of women's activism in all states, including in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, of which Bosnia and Herzegovina was one of the more impoverished parts, were the result of the negotiated policy of the states that signed the Paris Peace Conference, whose supervisory and corrective body was the League of Nations. The idea of women's activism, therefore, was supposed to take root in a predominantly agrarian society, marked by an explicitly patriarchal culture, conservative and patronising patterns, and a thin stratum of urban society from which the members of women's civic associations were recruited. These members secured their authority to represent women through their own social background, social position, and the reputation of their family or spouse, as well as through the education they had acquired and their credible professional status. The idea of enlightenment, woven into the ideological tradition of European societies and serving as a metanarrative of the post-war effort to catch up with the "spirit of the times" and with state systems that had long before undergone serious experience of parliamentarism and civic procedures, was in Bosnia and Herzegovina reduced in practice to actions aimed at raising literacy among the population and instructing them in hygienic measures for the benefit of public health.

The women's associations that were founded participated in this state-controlled enlightenment mission through imposed, assigned and/or self-chosen consent. Their perception of their own participation was justified as an effort to achieve the emancipation of society, that is, of women,

through rational action and enlightenment, whereby women would become part of a female community within a prosperous society. Given the senselessness of taking on tasks belonging to state competences, which went hand in hand with repressive ideologies, and motivated by idealistic aims, women's associations confronted contradictions within their own activities and therefore sought solutions in pragmatism and adaptation.

The example of *The Charitable-Educational Cooperative of Yugoslav Women (Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki)* shows that, for the sake of the association's survival, its members chose to rely on the royal household and on a national ideology imbued with patriarchal patterns, acting in accordance with the rules of those in power, that is, producing the discourses of the ruling state institutions and their ideology. The relationship between *The Sarajevo Women's Movement (Ženski pokret)* and *The Yugoslav Women's Alliance (Jugoslovenski ženski savez)* shows that the adopted principles of liberal feminism, embedded in the ruling order and materialised in organised networks of women's associations, had as their fundamental aim the emancipation of women and the struggle for the realisation of their rights on humane grounds. However, it ultimately became evident that they operated according to the same principles of hierarchy, supremacy, and arbitrariness as the system itself, and that they participated in the generation of the repression of women even within women's associations, reproducing the capitalist spirit and hypocrisy.

The example of the activities of *The Sarajevo Association of University-Educated Women (Udruženje univerzitetski obrazovanih žena)* and its patron role in the formation of *The Association of Yugoslav Housewives (Udruženje jugoslovenskih domaćica)* reveals the deliberate fragmentation of women's associations and their hierarchical structures initiated from the highest levels of power — by “overlapping” their competences, by fostering expected mutual competition among their members and especially their leaderships, and by reducing women's activism to a measure considered appropriate by those authorities, with the aim of making them more

acceptable and cooperative through division. It also shows the deep intertwinement of the interests of the members of women's associations, as well as their involvement in the directives of the immature capitalist ambitions of a pre-modern society.

It is clear that underlying the activities of women's associations was a systemic hierarchy in which their subordination was supervised, controlled, and as such welcomed and encouraged. Integrated into such an order — not only internationally, but also in every nation-state, including the Kingdom — women's associations “lost themselves” in attempting to resolve “burning” social problems, neglecting their basic purpose.